

F.U.Qodirova,X.Sh.Yunusova

Inklyuziv va maxsus ta'limning filologik asoslari

CHIRCHIQ 2022

UO'K: 373:159.9

KBK: 74.00

F-48

F.U. Qodirova, X.Sh. Yunusova

Inklyuziv va maxsus ta'limning filologik asoslari: – Toshkent:
«Zebo print» 2022. – 136.

Taqrizchilar:

Sh.Samarova- TVCHDPI Psixologiya kafedrası mudiri,
psixologiya fanlari nomzodi, dotsent

U.Fayziyeva- O'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish va
psixologik pedagogik respublika tashxis markazi Inklyuziv ta'lim
laborotoriyasi bo'limi boshlig'i p.f.n dotsent

Ushbu o'quv qo'llanmada inklyuziv ta'lim va maxsus ta'limda ona-tilining o'rni, tilshunoslik bo'limlari, nutq madaniyati qonuniyatlari bayon etilgan. Qo'llanma bo'lajak logopedlar, surdopedagoglar va oligofrenopedagoglar, defektologlar, tarbiyachilar, alohida ehtiyojga ega bo'lgan bolalar va ularning ota-onalari bilan korreksion va rivojlantirish ishlarida foydalanishlari mumkin.

ISBN 978-9943-8463-6-4

Kirish

Mustaqilligimiz poydevorini mustahkamlash hamda O'zbekistonni buyuk davlatga aylantirishda ta'lim tarbiya ishlarini oqilona yo'lga qo'yish, yoshlarni zamonaviy ilm-fan, madaniyat, texnika va texnologiya yutuqlari bilan muntazam ravishda tanishtirib borish muhim ahamiyatga ega.

Yangi jamiyat uchun mustaqil fikr yuritadigan, maqsad va vazifalarga erishishga qodir, ma'naviy – axloqiy dunyosi boy, barkamol shaxsni shakllantirish davr talabi bo'lib qoldi. Mazkur vazifa avvalo har tomonlama yetuk yoshlarni tarbiyalashni taqozo etsa, bu holda birinchi navbatda ularning jismonan va ruhan sog'lomliklarini talab etadi. Mustaqilligimiz poydevorini mustahkamlash hamda O'zbekistonni buyuk davlatga aylantirishda ta'lim tarbiya ishlarini oqilona yo'lga qo'yish, yoshlarni zamonaviy ilm-fan, madaniyat, texnika va texnologiya yutuqlari bilan muntazam ravishda tanishtirib borish muhim ahamiyatga ega. Zero taraqqiyot taqdirini ma'naviy jihatdan yetuk irodasi baquvvat, iymoni butun, zamonaviy fikrlaydigan, muayyan kasb-hunarga ega bo'lgan yuksak salohiyatli kishilar hal etadi. Shu o'rinda alohida qayd etish zarurki, yurtimizda yosh avlodni har tomonlama barkamol qilib tarbiyalash voyaga yetkazish borasida ko'plab ishlar amalga oshirilmoqda.

Ta'lim-tarbiya islohoti haqida gapirar ekanmiz, uning mazmunini lo'nda qilib ifoda etish mumkin: bizga bitiruvchilar emas, maktab ta'limi va tarbiyasini ko'rgan shaxslar kerak.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha "Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni bilan harakatlar strategiyasini "Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturining "Ijtimoiy sohani rivojlantirish" deb nomlangan to'rtinchi yo'nalishida¹ maktabgacha ta'lim muassasalarini qulayligini ta'minlash, umumiy o'rta, o'rta

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha "Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son farmoni

maxsus va oliy ta'lim sifatini yaxshilash hamda ularni rivojlantirish chora tadbirlari turadi.

2017-yilda amalga oshiriladigan tadbirlar tufayli O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, O'zbekiston Respublikasi davlat test markazi zimmasiga aholining ijtimoiy nochor qatlamlarining sifatli ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida inklyuziv ta'lim tizimi samaradorligini oshirish bo'yicha kompleks chora tadbirlar ishlab chiqarish topshirildi.

Davlatimiz Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev O'zbekistonning rivojlanish istiqbollari haqida so'z yuritarkan, har kim o'z huquqlarini bilishi, ulardan foydalana olishi, o'z huquq va erkinliklarini bilishi uchun aholining huquqiy madaniyatini oshirish nechog'liq muhim ekanligini har doim eslatib o'tadilar.

Jumladan, Konstitutsiya ma'ruzasida bugungi shiddatli davrda chinakam ma'naviyatli va ma'rifatli odamgina inson qadrini bilishi, o'z milliy qadriyatlarini, milliy o'zligini anglashi, erkin va ozod jamiyatda yashash, mustaqil davlatimizning jahon hamjamiyatida o'ziga munosib o'rin egallashi uchun fidoiylilik bilan kurasha olishi mumkinligini ta'kidladi.

Asosiy qonunimiz negizida yaratilgan "Harakatlar strategiyasi" bugungi kunda jonajon vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko'tarishda, innovatsion va industrial rivojlanish sari odimlashda beqiyos o'rin egallamoqda.²

Farzandlarimiz uchun zamonaviy ish joylari yaratish, ularning hayotda munosib o'rin egallashini ta'minlashga qaratilgan ishlarimizni yangi bosqichga ko'tarishni davrning o'zi taqozo etmoqda. Biz yoshlarga doir davlat siyosatini hech og'ishmasdan, qat'iyat bilan davom ettiramiz. Nafaqat davom ettiramiz, balki bu siyosatni eng ustuvor vazifamiz sifatida bugun zamon talab qilayotgan yuksak

²Bilimli avlod - buyuk kelajakning, tadbirkor xalq - farovon hayotning, do'stona hamkorlik esa taraqqiyotning kafolatidir. Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 26 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimidagi ma'ruzasi. Xalq so'zi gazetasi, 2018-yil 8-dekabr.

darajaga ko'taramiz. Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz deb ta'kidlaydi prezidentimiz.³

O'zbekiston Respublikasi o'z mustaqilligiga erishgach, mamlakatimizda alohida yordamga muhtoj bolalarga moddiy, tibbiy, psixologik, pedagogik, ijtimoiy yordam ko'rsatish masalalariga e'tibor kuchlaydi.

Barkamol inson, uning mehnati va turmushi, ma'naviy taraqqiyoti inqida g'amxo'rlik davlatimizning ustuvor masalalaridan biridir. Ayniqsa, yordamga muhtoj, ruhan va jismonan zaif bo'lgan shaxslarning turmush tarzi, ularga maxsus ta'lim-tarbiya berish, kasbga yo'naltirish va ish bilan ta'minlash masalalariga hukumatimiz tomonidan katta e'tibor qaratilgan.

³Shavkat Mirziyoyev "ERKIN VA FAROVON, DEMOKRATIK O'ZBEKISTON DAVLATINI BIRGALIKDA BARPO ETAMIZ" O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi TOSHKENT - «O'ZBEKISTON» 2016

I BOB INKLYUZIV VA MAXSUS TA'LIMNING FILOLOGIK ASOSLARINING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

1-MAVZU: INKLYUZIV VA MAXSUS TA'LIMNING MAQSAD VA VAZIFALARI

REJA:

1. Inklyuziv ta'lim haqida tushuncha.
2. Inklyuziv va maxsus ta'limning maqsadi va vazifasi.
3. Inklyuziv ta'limning tamoyillari.
4. PQ-4860-son qarori

Tayanch tushunchalar: inklyuziv ta'lim, maxsus ta'lim, tamoyil, ehtiyoj, kompleks, diskriminatsiya

"Inklyuziv ta'lim" atamasi fransuzcha "inclusif" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "o'z ichiga oladi" deb tarjima qilinadi va maxsus ehtiyojlari bo'lgan va shartli ravishda sog'lom, ya'ni sog'lig'i cheklanmagan odamlarning birgalikdagi ta'limini anglatadi. Bunday holda, ta'lim olish jarayoni bir-biriga o'xshamaydigan, intellektual, jismoniy va aqliy xususiyatlarga ega bo'lgan odamlar maxsus bilimga muhtoj bo'lmagan tengdoshlari bilan birgalikda zarur bilim va ko'nikmalarni oladigan tarzda tashkil etiladi.

Inklyuziv ta'limning ijobiy va salbiy tomonlari mavjud. O'rnatish va asboblarni maxsus bolalarga moslashtirilgan bo'lishi kerak va boshqa talabalar va o'qituvchilar har bir bolaning shaxsiy ehtiyojlarini tushunishlari, qabul qilishlari kerak.

Maxsus ehtiyojga ega bo'lganlar toifasiga nogironlar yoki nogiron deb hisoblanmaydigan kasalliklarga ega shaxslar kiradi, lekin ularga maxsus uskunalar bilan ta'minlanmagan oddiy maktabda umumiy ma'lumot olishlariga yo'l qo'yilmaydi. Masalan, ko'rish qobiliyati past bo'lgan bolalar audio kitoblar bilan ta'minlanishi kerak. Umumiy o'rta maktabda ta'lim talabalarning intellektual va jismoniy sog'lig'ining standart darajasiga mo'ljallangan. Standartlarga mos kelmaydiganlar

ixtisoslashtirilgan maktablarda o'qishga majbur. Shu sababli, alohida ehtiyojga ega odamlar izolyatsiya qilingan, keyingi hayotda kam muqobatdosh.

Inklyuziv ta'limning kamchiliklari bo'lsa-da, uning afzalliklari aniq:

- Odamlarning keng doirasi, shu jumladan, sog'lig'i cheklanmagan odamlar, ya'ni oddiy odamlar bilan o'zaro munosabatlar. Inklyuziv ta'lim paydo bo'lishidan

oldin, alohida ehtiyojga ega odamlar o'rtasida bunday muloqot qilish imkoniyati deyarli mavjud emas edi. Turli xil nogiron kishilarning aksariyati uchun ijtimoiy doiralar reabilitatsiya markazlariga yaqin qurindoshlari va boshqa tashrif buyuruvchilar bilan cheklangan.

- Boshqa bolalar bilan teng ravishda jamiyatga qo'shilish qobiliyati. Maxsus ehtiyojga ega bo'lgan odamlar, shuningdek, ko'rgazmalar, muzeylar, teatr tomoshalari kabi madaniy tadbirlarga tashrif buyurishlari mumkin. Biroq, ular o'zlarining ehtiyojlariga moslashtirilgan, to'siqsiz muhit deb nomlangan muhit bilan jihozlangan bo'lishi kerak.

- O'qish va undan keyingi davrda tuzatish, psixologik, ijtimoiy yordam olish. Bunday ko'mak inklyuziv tarzda o'qitish uchun maxsus tayyorlangan o'qituvchilar tomonidan ta'minlanadi.

- Inklyuziv ta'limning ijobiy va salbiy tomonlarini tortib, ushbu turdagi ta'limning kamchiliklarini hisobga olish kerak. Kamchiliklarga quyidagilar kiradi:

- Maxsus ehtiyojli bolalarni kuzatib boorish uchun tayyorlangan malakali kadrlar - o'qituvchilar, o'qituvchilar, psixologlar, defektologlar, logopedlaryetishmasligi.

- O'qituvchilar tarkibi ko'pincha ehtiyojlari bo'lgan talabalarga nisbatan yumshoq munosabatda bo'lishadi, shuning uchun ularning bilimlarini baholash ob'ektiv emas.

- Milliy o'quv dasturi ko'pincha ba'zi o'quvchilarni ma'lum bir bosqichda o'qishni davom ettirishga to'sqinlik qiladi.⁴

- Inklyuziv ta'limga muhtoj bolalarning ota-onalari ko'pincha ma'lumotlarga ega emaslar. Natijada, bolalar faqat o'rta ma'lumot olishadi va o'qishni davom ettira olmaydilar.

- Ta'lim sifatini yaxshilash uchun nafaqat inklyuziv, balki umumta'lim maktablari ham zarur.

UNICEF inklyuziv ta'limni O'zbekiston ta'lim tizimiga kiritish masalalari bilan shug'ullanadi. Inklyuziv ta'lim vazifasi bolalarning qobiliyatlari va holatidan qat'iy nazar, ularning barchasiga sifatli ta'lim taqdim etishdan iborat. Shu bilan birga, inklyuzivlik tamoyili imkoniyati cheklangan bolalar ijobiy ruhiy va ijtimoiy rivojlanishga ega bo'lishlari uchun oilada yashashlari va o'z tengdoshlari bilan birga oddiy maktabda bilim olishlari lozimligini nazarda tutadi. Inklyuziv ta'lim tizimi nogironlar aravachasidagi bola yaqin atrofda joylashgan har qanday maktabda ta'lim olishi, o'zlashtirishda qiynalayotgan bo'lsa, o'qish va yozishga o'rganish uchun maxsus yordamga ega bo'lishi, darslarga qatnamay qo'ygan bolaga esa maktabga qaytish uchun tegishli yordam ko'rsatilishini kafolatlaydi.

Inklyuziv ta'limning asosiy tamoyillari.

Ta'lim tizimini joriy etish har doim ma'lum bir qonun qoidalarga, tamoyillarga asoslanishni talab etadi. Inklyuziv ta'lim tizimini joriy qilishda esa quyidagi tamoyillarga asoslaniladi:

- 1) Inklyuziv ta'limning e'tirof etilishi.
- 2) Inklyuziv ta'limning barcha uchun ochiq bo'lishi tamoyili.
- 3) Bog'lanishning mavjud bo'lishi tamoyili.
- 4) Markazlashtirilmagan bo'lishi tamoyili.
- 5) Inklyuziv ta'limda kompleks yondashishi tamoyili.
- 6) Inklyuziv ta'limda moslashuvchanlik tamoyili.
- 7) Malakaviylik tamoyili.

Inklyuziv ta'limning e'tirof etilishi tamoyili.

Bu tamoyilning mazmuni shundaki, 1990-yildan buyon maxsus ehtiyojli bolalarni umumta'lim muassasalari tizimida o'qitish borasida bir qancha jahon miqqiyosida deklaratsiyalar va qarorlar qabul qilindi.

⁴ "Inklyuziv ta'lim" O'qituvchilar uchun o'quv qo'llanma. Toshkent 2003

Ularni jahonning ko'plab davlatlari e'tirof etdilar. Ammo bugungi kunga qadar ularni hayotga joriy qilish borasida ko'plab muammolar mavjud. Ba'zi davlatlarda esa umumiy ta'lim borasida qonun yoki qarorlar qabul qilinganda nogiron bolalarning ta'lim masalasi unga kiritilmaydi. Ammo inklyuziv ta'limni tan olish faqatgina qonun chiqarish bilangina bog'liq bo'lmaydi. Diskriminatsiya (odamlarni ajratish) va ijtimoiy noto'g'ri fikrlashga qarshi kurashish eng muhim narsadir. Ya'ni inklyuziv ta'limni e'tirof etgan holda, aholi o'rtasida targ'ibat-tashviqot ishlarini olib borish eng birinchi galdagi masaladir.

Inklyuziv ta'limning barcha uchun ochiq bo'lishi tamoyili.

O'tgan yigirma yil davamida maxsus ehtiyojli bolalarni umumta'lim muassasalari tizimida o'qitish borasida sezilarli ishlar amalga oshirildi. Ammo inklyuziv ta'limni tizimini joriy qilish asosan shaharlar miqyosida bo'lib, qishloqlardagi hududlarda hali-hamon maxsus ehtiyojli bolalar ta'limdan chetda qolib ketmoqda yoki qishloqlardagi ota-onalar nogiron farzandini shaharlardagi maxsus muassasalarga qatnashlarini ta'minlash uchun qiyinchiliklarga duch kelmoqdalar. Shuning uchun ham maxsus ehtiyojli bolalarni inklyuziv ta'limga jalb etish barcha hududlarda barcha maxsus ehtiyojli bolalarni qamrab olgan bo'lishi ta'minlanishi lozim.

Bog'lanishning mavjud bo'lishi tamoyili.

"Bog'lanish"-bu so'zning zamirida-ommaviy binolarning sifati, ayniqsa nogiron bolalar uchun maktablarga kirishning oson bo'lishi labilar yotadi. Bola maktab binosiga (zinapoyalar aravachada yurishga moslashtirilmaganligi sababli) kira olmaganmi yoki maktab hojatxonasi aravachada harakatlanuvchilarga moslashtirilmaganligi uchun oddiy maktabdan chiqarib tashlamasligi kerak.

Bu kabi qulayliklarni yaratish unchalik katta mablag' talab qilmaydi. Yangi maktab binosi nogiron bolalarning ehtiyojlarini e'tiborga olgan holda rejalashtirilgan paytdan boshlab qurilishi kerak. Albatta nogiron bolalar uchun yaxshi bo'lgan qulayliklar normal rivojlanishdagi bolalar uchun hech bir muammo keltirib chiqarmaydi. Hismonan bog'lanishlarni yaratish inklyuziv ta'limning asosiy muammolarini hal etishga xizmat qiladi.

Markazlashtirilmagan bo'lishi tamoyili.

Bu tamoyilning mazmuni quyidagi ikkita aspekt yordamida ifodalanadi:

A) Inklyuziv ta'lim xizmatlari umumiy ta'lim tizimining integratsiya qilingan qismi bo'lishi kerak.

B) Inklyuziv ta'lim tizimidgi vazifalar mahalliy ta'lim organlariga javobgarlik va boshqaruvni yuklash uchun markazlashmagan holda olib borilishi kerak va imkoniyatlar mahalliy sharoitlarga moslashtirilishi lozim.

Inklyuziv ta'limda kompleks yondashishi tamoyili.

Nogiron bolalarga nogiron deb faqatgina nuqson jihatdan yondashishi emas, balki bu bolalarga har tomonlama yondashish lozim. Bu esa maxsus ehtiyojli bolalar uchun ta'lim masalasini rejalashtirayotgan uning butun hayoti davomida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ehtiyojini hisobga olgan holda tuzishni talab etadi.⁵ Bundan tashqari, inklyuziv ta'limda nogiron boladagi mavjud nuqonlarni bartaraf etish, korreksiyalash, kompensatsiya qilish bilan bir qatorda bilim ko'nikmalarga ega bo'lish, kasb-hunarga o'rgatish ishlarini parallel ravishda olib borish talab etiladi. Bu tamoyilning mohiyatida maxsus ehtiyojli bolalarga ilk yosh davrida erta yondashish ham yotadi. Maxsus ehtiyojli bolalar ta'limi boshlang'ich va o'rta maxsus ta'limni olishlari bilan yakunlanmasligi kerak. Nogiron bolalarning kasb-hunar ta'limi va oliy ta'limi ham amalga oshirilishi talab etiladi. Chunki inklyuziv ta'lim tizimining vazifalaridan biri maxsus ehtiyojli bolalarni har tomonlama rivojlantirish, ularning barcha huquqlarini ta'minlashdan iboratdir.

Inklyuziv ta'limda moslashuvchanlik tamoyili.

Bu tamoyilning mazmuni shundaki, o'quv reja, dastur va darsliklar maxsus ehtiyojli bolalarning imkoniyatlariga moslashuvchan bo'lishi kerak. Bolaning maxsus ta'limga bo'lgan ehtiyojlari har qanday integratsiya faoliyatining asosini tashkil etishi kerak. Shaxs ehtiyojlarining darajalari va turlari har xil bo'lganligi tufayli bunday faoliyatlar moslashuvchan, o'zgaruvchan bo'lishi talab etiladi.

⁵ "Inklyuziv ta'lim" O'qituvchilar uchun o'quv qo'llanma. Toshkent 2003

Malakaviylik tamoyili.

Maxsus ehtiyojli bolalar inklyuziv tarzda o'qitilayotgan sinflarda yuqori malakali o'qituvchilarning dars berishi talab etiladi. Bundan tashqari inklyuziv sinf o'qituvchisi defektologiya sohasi bo'yicha ham malaka oshirgan bo'lishi kerak.

1) Izlab topish va jalb qilish bosqichi. Nogiron odamlarning hayoti asosan yakkalab qo'yishlar bilan bog'liq. Ko'plab davlatlarda nogiron odamlarga past nazar bilan qaralib, ular hamjamiyatlardan chetlashtirilmoqda. Buning oqibatida nogiron bolalarning ta'lim olish imkoniyatlari yanada chegaralanib qolmoqda. Millatning etnopsixologik xususiyatlaridan biri bo'lmish nogiron farzandini boshqalardan berkitish hollari esa nogiron bolalar kelajak hayoti uchun juda fojeali holatdir. Mana shunday salbiy oqibatlarni oldini olish maqsadida aholi o'rtasida targ'ibot-tashviqot ishlarini olib borish lozim. Oilaga, ya'ni asosan ota-onalarga nogiron bola ham maktab ta'lim-tarbiyasini olishi shart ekanligini to'g'ri tushintirib bera olish kerak. Shunday usullar bilan ta'limdan chetda qolib ketgan nogiron bolalarni izlab topish imkoni yaratiladi. Ro'yxatga olingan bolalar o'z yuqin atrofidagi umumta'lim maktablariga jalb etiladi.

2) Maxsus ehtiyojli bolalar bilan shug'illanish bosqichi. Bu bosqichda umumta'lim muassasalari tizimiga kiritilgan maxsus ehtiyojli bolalar bilan olib boriladigan o'quv-tarbiyaviy, korreksion-rivojlantiruvchi vazifalar rejasi tuzib chiqiladi.

3) Reabilitatsiya bosqichi. Bu bosqichda bolalarning nogironligi tufayli bajara olmaydigan faoliyatlarini bajarish qobiliyatlari va ularning imkoniyatlari darajasini kengaytirish ishlari amalga oshiriladi. Shu sababali bu bosqichda nogiron odamlar nafaqat ta'lim-tarbiya, balki ularning ishlab chiqarish faoliyatlarini oshiruvchi treninglar ham olib boriladi. Ular "ob'yekt" emas, balki "subyekt" vazifasini o'taydi. Natijada nogiron bolalarning nima qila olmasligi emas, balki ular nimalar qilishga qodir ekanligi diqqat markazda turadi.

4) Integratsiya bosqichi. Bu bosqich inklyuziv tarzida o'qitilgan, reabilitatsiya jarayoni amalga oshirilgan nogiron bolalarni ijtimoiy jamiyatga to'la kiritish bosqichidir. Integratsiya bosqichida nogiron bolalar to'laligicha ijtimoiy jamiyatga kiritiladi. Ya'ni bu bosqichda nogiron bolalarning ham o'zlarining teng imkoniyatlari va

huquqlaridan foydalangan holda kasb va ishlash joyini mustaqil tanlash imkoniyati beriladi.

Maxsus ehtiyojli bolalarni umumta'lim sharoitida o'qitish ularni o'ziga xos xususiyatlari, nuqson turi, darajasi va sinfdagi bolalar sonini e'tiborga olgan holda tashkil qilinadi. Avvalo, shuni ta'kidlash joizki, o'quvchilarning yoshlari bir xil bo'lsada, lekin ular bir-birlariga o'xshamaydilar. Barcha bolalarning individual psixologik shaxs xususiyatlari, qabul qilish darajasi, zehn va idroki turlichadir. Shu bois maxsus ehtiyojga ega bo'lgan bola ta'lim olayotgan inklyuziv sinflardagi o'quv tarbiya jarayonini tashkil etish masalasi yanada murakkabroq muammolarni hal etishni talab etadi. Inklyuziv sinfda o'qituvchi bolalarning imkoniyatini e'tiborga olib, darslarni shunga muvofiq rejalashtira olsa, bolalarning nogironligi bilim olishiga qanday ta'sir qilishini bilib, bu qiyinchiliklarni bartaraf etishning uslubiy yo'llaridan foydalansa, maktab va oila hamkorligini to'la yo'lga qo'ya olsa hamda nogiron bolaning kelajagiga ishonch bilan qarasagina dars jarayoni muvaffaqiyatli kechishiga erishish mumkin. Har bir bola o'z imkoniyat darajasida rivojlanadi, buni L.S.Vigotskiyning ilmiy qarashlariga ko'ra **"Har qanday ruhiy yoki jismoniy nuqsonda ham taraqqiyot davom etadi"** fikri bilan ham tasdiqlash mumkin.

Inklyuziv ta'limga yangicha fikrlarning talqin etilishi milliy, tashkiliy va uslubiy islohotlarni talab etadi. Maxsus ta'limga muhtoj bolalar hozirgi maktab tizimida ehtiyojlari qondirilmayotgan bolalardir. Shu sababdan maktablar barcha bolalarning turli xildagi va umumiy maqsadlari, intilishlari, qiziqishlariga javob berishi va ularning bilim olishlarini ta'minlashi lozim. Inklyuziv ta'limni rivojlantirish uchun umumiy ta'lim tizimiga tarkibiy o'zgartirishlar kiritish muhimdir. "Umum ta'lim" va "Maxsus ta'lim" o'rtasidagi to'siqlar olib tashlanishi kerak. Maxsus ta'lim oddiy ta'limning bir qismi bo'lishiga qaramasdan, o'zining o'quvchilari, o'qituvchilari, boshqaruv jamoasi va ta'minot tizimidan tashkil topgan ikkita ta'lim tizimi amalda qo'llanilib kelinmoqda. Barcha o'quvchilarning talablariga javob beruvchi "Inklyuziv maktab"da bunday tizimga ehtiyoj qolmaydi. Islohotlar ta'lim maqsadlarining amaliyotini boshqarish mumkin, lekin ularning pedagogik amaliyotini to'g'ridan-to'g'ri boshqara olmaydi. Shu sababdan samarali bo'lishi uchun islohotlar yaxshi muhokama qilinishi va ta'lim tizimi boshqaruvchilar hamda uni amalda qo'llovchilar tomonidan ko'rib chiqilishi kerak.

Inklyuziv ta'lim quyidagi shart-sharoitlarda tashkil etilishi mumkin: ommaviy maktabgacha tarbiya muassasalari, umumiy o'rta ta'lim maktab sinflari (guruhlari)da umumiy va alohida yordam olish, logoped xonalarida korreksion pedagogik yordam olish, korreksion sinf (guruh)larda maxsus ta'lim olish shaklida.

Inklyuziv ta'lim tizimiga maxsus yordamga muhtoj bolalarni viloyat (shahar, tuman) xalq ta'limi bo'limlari tomonidan tibbiy-psixologo-pedagogik komissiya faoliyatida "Respublika, viloyat, tuman tibbiy-psixologo-pedagogik komissiyalar to'g'risida"gi nizom asosida qabul qilinadi.

Maxsus ehtiyojli bolalarni umumta'lim tizimida o'qitish o'qituvchilardan ikki karra ma'suliyat bilan ishlashni talab etadi. Shuning uchun ham oliy pedagogik ma'lumotli va malaka oshirish kurslarini o'tab inklyuziv ta'lim pedagogik kvalifikatsiyasini olgan o'qituvchilargina inklyuziv sinf o'qituvchisi etib tayinlanishi mumkin. Inklyuziv sinf o'qituvchisi umumiy o'rta ta'lim muassasa ustavida belgilangan vazifalar bilan bir qatorda:

- tarbiyalanuvchilarning jismoniy va ruhiy rivojlanishini korreksiyalash va me'yorga keltirish ishlarini olib boradi;

- bolalarni faolligini, ta'lim samaradorligini oshiruvchi metodlarni qo'llaydi;

- diqqat-e'tibor, xotirani, kuzatuvchanlik, sinchikovlik va boshqa qobiliyatlarni tarbiyalaydi;

- o'z-o'zini nazorat qilish malakalarini, bolalarning bilishga doir qiziqishlarini va qobiliyatini rivojlantiradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4860-son qarori qabul qilindi.

Hujjat bilan quyidagilar tasdiqlandi:

- 2020-2025 yillarga xalq ta'limi tizimida inklyuziv ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi va 2020-2021 yillarda uni amalga oshirish bo'yicha "yo'l xaritasi";

- alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar ta'limini 2025-yilgacha rivojlantirishning maqsadli ko'rsatkichlari (indikatorlari).

Konsepsiya ikki bosqichda amalda oshiriladi.

2021/2022 o'quv yilida:

- tajriba-sinov tariqasida shaharlarda hamda Toshkent shahrining tumanlarida joylashgan bittadan umumta'lim maktablarida inklyuziv ta'lim tizimi joriy qilinadi;

- Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrida joylashgan bittadan umumta'lim maktabida alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar uchun boshlang'ich

- tayanch korreksion sinflar ochiladi;

- Qashqadaryo, Farg'ona va Xorazm viloyatlarida joylashgan bittadan kasb-hunar maktabida ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarining 9-sinf bitiruvchilari hamda alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan guruhlar tashkil etiladi.

Inklyuziv ta'lim tizimini joriy etish bo'yicha ijobiy tajriba Respublikaning boshqa hududlariga bosqichma-bosqich tatbiq etiladi.⁶

Diskriminatsiya-(lotincha: diskriminatio — farqlash) — davlat, yuridik yoki jismoniy shaxs huquqlarining (boshqa davlat, yuridik yoki jismoniy shaxs huquqlariga nisbatan) cheklanishi. Huquqlarning to'g'ridan to'g'ri buzilishi, ayrim fuqorolarni boshqalarga qaraganda yomonroq ahvolga solib qo'yishi.

Integratsiya-(lot. integratio — tiklash, to'ldirish, integer — butun) sistema yoki organizmning ayrim qismlari va funksiyalarining o'zaro bog'liqlik holatini hamda shunday holatga olib boruvchi jarayonni ifodalaydigan tushuncha;

Nuqson -Jismoniy yoki ruhiy kamchilik, illat

⁶ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4860-son qaror

Ehtiyoj- insonning yashashi va kamol topishi uchun kerakli hayotiy vositalarga bo'lgan zaruriyat. Ehtiyoj kishilarning hayotiy vositalariga bo'lgan zaruriyatini ifodalovchi ilmiy kategoriya sifatida taraqqiyotning hamma bosqichlari uchun umumiy va doimiydir.

Ta'lim – bilim berish, malaka va ko'nikmalar hosil qilish jarayoni, kishini hayotga va mehnatga tayyorlashning asosiy vositasi.

Bilim- kishilarning jamiyat hodisalari haqida hosil qilgan ma'lumotlari voqealikning inson tafakkurida aks etishi.

Ko'nikma- insonning ilgari tajribalari asosida muayyan faoliyat yoki harakatni amalga oshirish.

Malaka- ma'lum bir ishni bajarish uchun zarur bo'lgan tayyorgarlik, tajriba, bilim darajasi hisoblanadi.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Inklyuziv ta'lim tizimi haqida gapirib bering.
2. Inklyuziv ta'limning vazifalarini sanab bering.
3. Inklyuziv ta'lim tamoyillariga qaysi tamoyillar kiradi?
4. Inklyuziv ta'limning afzalliklari haqida so'zlab bering.
5. Inklyuziv ta'limni joriy qilish yuzasidan qaysi qaror huquqiy asos bo'lib hizmat qiladi?

2-MAVZU: UMUMIY TILSHUNOSLIKDAN MA'LUMOT

REJA:

1. Tilshunoslik haqida tushuncha
2. Til ijtimoiy hodisadir, tilning tuzilishi
3. Tillarning tasnifi

Tayanch tushunchalar: til, tasnif, tilshunoslik, nazariy, amaliy, fonetik, leksik, grammatik

Ma'lumki, hozirgi zamon fanlari tizimi quyidagi asosiy yo'nalishlardan tarkib topgan:

1. Tabiiy fanlar.
2. Texnika fanlari.
3. Ijtimoiy-gumanitar fanlar.
4. Matematika fanlari.⁷

Tilshunoslik fani kishilar tili haqidagi fan sifatida ijtimoiy-gumanitar fanlar guruhiga kiradi.

1. "Tilshunoslik til haqidagi, uning ijtimoiy tabiati, vazifasi, ichki tuzilishi, tasnifi haqidagi muayyan tillarning ish ko'rish (faoliyat) qonunlari va tarixiy taraqqiyoti haqidagi fan".⁸

2. Tilshunoslik fani hozirgi zamon fanining barcha asosiy turlari bilan bog'liq. Tilshunoslik – ko'p qirrali fan. U fan sifatida umumiy va xususiy, nazariy va amaliy tilshunoslikka ajratiladi.⁹

⁷ A.Nurmonov, B. Yo'ldoshev. Tilshunoslik va tabiiy fanlar. "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. –T.: 2001, 11-bet.

⁸ A.Hojiyev. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti. –T.: 2002, 107-bet.

⁹ M. Hamroev, D. Muhammedova, D. SHodmonqulova, X. G'ulomova, SH. Yo'ldasheva "Ona tili" O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi oliy o'quv yurtlarining boshlang'ich ta'lim, defektologiya, pedagogika va psixologiya, maktabgacha tarbiya fakultetlari talabalari uchun darslik. Toshkent-2008

Umumiy tilshunoslik barcha tillar bo'yicha to'plangan ma'lumotlarni umumlashtiradi va turli tillarga tatbiq etiladigan nazariyani yaratadi.

Umumiy tilshunoslikning maqsadi:

- 1) tilning tabiatini, mohiyatini aniqlash;
- 2) til haqidagi fanning sathlarini va ularni o'rganuvchi sohalarni belgilash;
- 3) tillarning tasnifini yaratish;
- 4) lingvistik tahlil metodikasini ishlab chiqish va boshqalar.

Xususiy tilshunoslik – alohida, ayrim til haqidagi fan; jumladan, o'zbek

tilshunosligi - o'zbek tili haqidagi fan, qozoq tilshunosligi - qozoq tili haqidagi fan, rus tilshunosligi – rus tili haqidagi fan va h.k. O'z-o'zidan ayonki, har bir xususiy tilshunoslik ma'lum bir konkret tilga xos bo'lgan ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

Nazariy tilshunoslik til haqidagi nazariyani o'rgansa, amaliy tilshunoslik lingvistik bilimlarni amalda qo'llash bilan shug'ullanadi.

Til ijtimoiy hodisadir

Til kishilarning o'zaro muloqotga kirishuvi va fikr almashuviga bo'lgan ehtiyoj natijasida paydo bo'lgan ijtimoiy hodisadir. Til paydo bo'lgandan keyin (bu, olimlarning taxminicha, ibtidoiy jamoa tuzumi davrida yuz bergan) jamiyat tez rivojlana boshlagan. Til jamiyat uchun, uning a'zolari bo'lmish insonlar uchun xizmat qiladi, shuning uchun til ijtimoiy hodisa hisoblanadi, ya'ni til yakka odamga emas, balki butun jamiyatga daxldor bo'lib, shu jamiyat a'zolari yordamida shakllantirilib, rivojlanib boradi.

Shu tufayli ham tilning taqdiri jamiyatning taqdiri bilan chambarchas bog'liq.

Til bo'lmasa, jamiyatning bo'lishi mumkin emas, ya'ni til odamlarni jamiyat sifatida jipslashtirib turuvchi buyuk ne'matdir. Jamiyatsiz tilning mavjud bo'lishi mumkin emas. Jamiyat a'zolari ham tilning yashashi, rivojlanishiga o'z hissalarini qo'shadi. Shu munosabat bilan o'tgan asrning 80-90-yillaridagi o'zbek tilining ahvolini eslash o'rindidir. Bu davrda o'zbek tilining faoliyat ko'rsatish doirasi juda torayib, uning yo'q bo'lib ketish xavfi paydo bo'ldi. Ana shunda jamiyatimizning ilg'or vakillari ona tilimizni, jamiyatni uning taqdiri uchun qayg'urib, amaliy harakatlarni boshladilar va hujjat

natijasida 1989-yil 21-oktyabrda o'zbek tiliga davlat tili maqomi berish haqidagi qonun qabul qilindi. Aytish mumkinki, bu qonunning qabul qilinishi istiqlool tomon qo'yilgan dastlabki qadamlardan biridir. Til tafakkur bilan, kishining fikrlash faoliyati bilan chambarchas bog'liq. Har qanday fikr til materiallari asosida shakllanadi.

Tilning tuzilishi

Til tuzilishiga ko'ra murakkab hodisa bo'lib, u bir-biri bilan uzviy bog'langan quyidagi qismlardan iborat:

1. Tovushlar tizimi.
2. Lug'at boyligi yoki leksika.
3. Grammatik qurilishi.

Ma'lumki, inson tili tovush tilidir. Har bir tilning o'z tovushlar tizimi mavjud. Tovushlar so'zlarni, iboralarni, grammatik shakl va ko'rsatkichlarni shakllantiradi.

Tovushlardan iborat bo'lgan so'z va iboralar yig'indisi tilning **lug'at boyligini** tashkil qiladi. Lug'at boyligidagi so'z va iboralar fikrni ifodalovchi gap uchun qurilish materiali bo'lib xizmat qiladi. Gap, uni qurish qonun-qoidalarini tilning **grammatik qurilishi** belgilaydi. Demak, tilning tarkibiy qismlari sanalmish tovushlar tizimi, lug'at boyligi, grammatik qurilishi o'zaro chambarchas bog'langan bo'lib, biri ikkinchisining bo'lishini talab qiladi. Har bir konkret til o'zining ana shu uzvlari bilan bir butun tizimni, sistemani, til tizimini tashkil etadi.

Til – taraqqiy qilib, o'zgarib boruvchi hodisa. Til to'xtovsiz ravishda o'zgarib turuvchi, taraqqiy etib boruvchi ijtimoiy hodisadir. Til taraqqiyoti jamiyat taraqqiyoti bilan bevosita bog'liq. Tilning taraqqiyoti birinchi navbatda uning lug'at boyligida o'z aksini topadi. Kishilar hayotidagi o'zgarishlar, ilm-fan va madaniyatning taraqqiyoti leksikani boyitib boradi. Tilning tovushlar tizimi va grammatik qurilishi esa juda sekinlik bilan o'zgaradi. Buni til tarixini o'rganish orqaligina sezish mumkin. O'zbek tili - o'zbek millatining tili, o'zbek tili -O'zbekiston Respublikasining davlat tili. Davlat tili sifatida o'zbek adabiy tilining mavqeyi beqiyos darajada o'sdi, xizmat doirasi kengaydi, lug'at tarkibi boyidi, fonetik tizimi, grammatik qurilishning takomillashuvida katta o'zgarishlar yuz berdi. O'zbek milliy tili hozirgi o'zbek millatiga mansub bo'lgan barchakishilarning umumiy va yagona tilidir. U o'zbek millatining shakllanishi bilan bevosita bog'liq.

O'zbek millati shakllangunga qadar u urug' tili, qabila tili va xalq (elat) tili tarzida yashab, rivojlanib keldi. O'zbek adabiy tili ijtimoiy vazifasining kengayishi natijasida uning lug'at tarkibida jiddiy o'zgarishlar ro'y berdi. Tilning leksikasi ichki imkoniyatlar bilanyangi yasalgan so'zlar va boshqa tillardan qabul qilingan so'zlar hisobiga boyib borishi ko'zga tashlanmoqda. Kishilar ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi, xalq xo'jaligidagi, madaniyat, fan-texnika sohasidagi ko'pgina o'zgarishlar yangi tushunchalarni, yangicha munosabatlarni keltirib chiqardi. Bularning hammasi o'zbek tili leksikasining ko'pgina yangi so'zlar hisobiga hamda boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'zlar hisobiga boyib borishiga sabab bo'ldi. Masalan: *broker, diler, makler, kompyuter, menejer, fermer, biznes* va h.k. Ayrim o'zbekcha so'zlarning ma'nosida o'zgarishlar ro'y berib, ular boshqa ma'nolarda qo'llana boshlandi. Masalan: *ishbilarmon* va *tadbirkor* so'zlari ilgari sifat turkumiga mansub bo'lib, belgi ifodalagan bo'lsa, hozirgi paytda bu so'zlar ot turkumigao'tdi va shaxs ma'nosini ifodalaydigan bo'ldi. Bu jarayonlarning barchasi o'zbek tili lug'at boyligini yangi pog'onaga ko'tardi. O'zbek tilining fonetik tizimida, grammatik qurilishida ham ma'lum o'zgarishlar sodir bo'ldi. Jumladan, fonetik tizimda, o'zlashma so'zlarda o'zbek tiliga xos bo'lmagan bo'g'inning yangi turlari (so'z boshida va so'z oxirida ikki yoki undan ortiq undoshning qator kelishi) paydo bo'ldi: *sport, stol, traktor, shkaf, magistr, kongress* kabi. Shuningdek, o'zlashma so'zlarda ikki unlining o'zbek tili uchun xos bo'lmagan ketma-ket kelish holatlari kuzatiladi: *aeroport, bionika, geologiya, teatr, poema* kabi. Grammatik qurilishda kelishik shakllari, ayrim ko'makchilarning ma'nosi va vazifasi kengaydi, kelishikli boshqaruv va ko'makchili boshqaruv me'yorlari belgilandi. Ot boshqaruvi asosida tuzilgan so'z birikmalari ko'proq qo'llana boshlandi.

Milliy til va uning tarkibiy qismlari

Ma'lumki, o'zbek xalqi Markaziy Osiyoning qadimgi xalqlaridan biri bo'lib, uning tili XI-XII asrlarda ma'lum ijtimoiy-tarixiy sharoitlarga ko'ra xalq tili sifatida shakllana boshladi va asta-sekinlik bilan rivojlanib keldi. Qayerda yashashidan qat'i nazar o'zbek millatiga mansub barcha odamlar tomonidan ishlatiladigan til **milliy (umumxalq) o'zbek** tili deb yuritiladi. Milliy til o'z tarkibiga adabiy til, sheva, so'zlashuv nutqi, jargonlar, vulgarizm (so'kish, qarg'ish

soʻzlari), varvarizm (tildagi oʻrinsiz ishlatilgan chet soʻzlar) kabi guruh soʻzlarni qamrab oladi. Jamiyatning muayyan tarixiy rivojlanish sharoitida xalqlar (elatlar) taraqqiyqilib, millatga, xalq tillari esa milliy tillarga aylandi. Demak, milliy til millatning paydo boʻlishi bilan birga yuzaga keladi. Milliy til millat uchun umumiy boʻlgan tildir. Milliy til tushunchasi juda keng boʻlib, u mahalliy dialektlarni (lahja)larni va barcha shevalarni oʻz ichiga oladi. Sheva bir millatga mansub boʻlib, lekin turli hududlarda yashaydigan odamlar tomonidan ishlatiladigan milliy til koʻrinishidir. Sheva adabiy tildan quyidagi xususiyatlariga koʻra farq qiladi:

1. **Fonetik (yaʼni tovush) jihatdan:** *yoʻq (ad.) – joʻq (sheva), keldi (ad.) – geldi (sheva), bahor(ad.) – bohor(sheva).*
2. **Leksik (yaʼni soʻz) jihatdan:** *ota (ad.) - ada(sheva), chumchuq(ad.) – secha(sheva), sigir(ad.) – inak(sheva).*
3. **Grammatik (yaʼni, qoʻshimchalar va gap qurilishi) jihatdan:** *kelyapti (ad.) – kevotti – kelopti – kelutti.*

Xalq shevalarining faqat **ogʻzaki** shakli mavjud. Shevalarning bir-biriga yaqin boʻlgan guruhlar **lahja** deb ataladi (**dialekt**soʻzi sheva va lahja tushunchalarini birgalikda ifodalaydi.). Jumladan, oʻzbek milliy tilining uchta lahjalar (dialektlar) guruhi mavjud:

1. Qarluq lahjasi (janubiy-sharqiy guruh).
2. Qipchoq lahjasi (janubiy-gʻarbiy guruh).
3. Oʻgʻuz lahjasi (shimoliy-gʻarbiy guruh).

Qarluq lahjasi asosan shahar shevalarini oʻz ichiga oladi (Toshkent, Andijon, Fargʻona, Samarqand, Buxoro). Bu shevalarning muhim fonetik va morfologik belgilari quyidagilar:

1) soʻz oxiridagi **k** tovushi **y** tarzida aytiladi: *elak - elay, terak – teray*

2) **o** lashish yuz beradi: *aka - oka, nahor – nohor.*

3) bu lahjada qaratqich kelishigining qoʻshimchasi **yoʻq** boʻlib, uning oʻrniga ham tushum kelishigi qoʻshimchasi **-ni** ishlatiladi: *ukamni(ng) daftari.*

Qipchoq lahjasi shevalari Oʻzbekistonning hamma viloyatlarida mavjud, ular asosan qishloqlarda tarqalgan (Samarqand, Jizzax, Surxondaryo, Qoraqalpogʻiston, Shimoliy Xorazm viloyatlari, Turkmanistonning Toshovuz viloyati shevalari).

Belgilari quyidagilar:

1) **y** oʻrnida **j** ishlatiladi: *yoʻl - joʻl, yoʻq - joʻq.*

2) *g* o'rnida *v* ishlatiladi: *tog'* - *tov*, *sog'* - *sov* va b.

3) so'z oxirida *k*, *q* tovushlari tushiriladi: *quru(q)*, *sari(q)*.¹⁰

O'g'uz lahjasi Janubiy Xorazmdagi (Urganch, Xiva, Xonqa, Huzorasp, Qo'shko'pir, Shovot tumanlari) bir qancha shevalarni o'z ichiga oladi.

Belgilari:

1) unlilar qisqa va cho'ziq aytiladi: *at* (*hayvon*), *aad* (*ism*).

2) *t* tovushi *d*, *k* esa *g* tarzida aytiladi: *tog'* - *dog'*, *keldi* - *galdi*.

3) *-ning* qo'shimchasi *-ing* tarzida, *-ga* qo'shimchasi esa *-a*, *-na* tarzida aytiladi: *yoringa* - *yorima*, *alina* (*qo'liga*).

Hozirgi o'zbek adabiy tili uchun qarluq lahjasiga kiradigan Farg'ona-Toshkent shevalari asos qilib olingan. Olimlarning fikricha, Toshkent shevasi **fonetik** jihatdan, Farg'ona shevasi **morfologik** jihatdan adabiy tilga asos bo'lgan. Umuman olganda, adabiy til barcha shevalarga tayanadi. Milliy til va adabiy til tushunchalari bir xil emas. Milliy til millatning maydonga kelishi bilan paydo bo'lsa, adabiy til milliy tildan oldin, xalq tili mavjud bo'lganda ham yuzaga keladi. Milliy tilning ma'lum qoidalarga bo'ysundirilgan, muayyan qolipga solingan, olimlar, san'atkorlar, mutaxassislar tomonidan ishlov berilgan, doim silliqlashtirilib, mukammallashtirilib boriladigan shakli **adabiy til** deb ataladi. Adabiy til shu tilda gaplashuvchilarning barchasi uchun tushunarli bo'lishi kerak. Umuman, millatning barcha vakillari uchun tushunarli bo'lish zarurati adabiy tilning yaratilishiga sabab bo'lgan. Milliy o'zbek tilida shevalarning ko'pligi adabiy tilga bo'lgan ehtiyojni yuzaga keltirgan. Ayrim tillarda (misol uchun, fin tilida) shevalar kam bo'lgani uchun adabiy tilga ehtiyoj yo'q. Rasmiy hujjatlar, badiiy va ilmiy adabiyot, vaqtli matbuot adabiy tilda yaratiladi, ommaviy axborot vositalari adabiy tilda ish ko'radi. Adabiy tilning **og'zaki** va **yozma** shakllari mavjud. Adabiy tilning og'zaki shakli nisbatan qadimiy bo'lib, u nutq tovushlari, urg'u, ohang (ohang) kabi fonetik vositalarga asoslanadi. Talaffuzga oid qoida va

¹⁰ M. Hamroev, D. Muhammedova, D. SHodmonqulova, X. G'ulomova, SH. Yo'ldasheva "Ona tili" O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi oliy o'quv yurtlarining boshlang'ich ta'lim, defektologiya, pedagogika va psixologiya, maktabgacha tarbiya fakultetlari talabalari uchun darslik. Toshkent-2008

me'yorlarni orfoepiya belgilab beradi. Adabiy tilning yozma shakli grafik vositalarga asoslanadi. Yozuvga doir qoida va me'yorlarni orfografiya (imlo) va punktuatsiya (ishorat) belgilaydi.

Tillarning tasnifi

Olimlarning taxmin qilishlaricha, yer yuzida 5000 dan ortiq til bor. Bu tillar tarqalishi va ijtimoiy vazifalariga ko'ra ham, fonetik, leksik va Grammatik xususiyatlariga ko'ra ham o'zaro farq qiladi. Jahon tillarining ko'pchiligini milliy tillar va xalq tillari tashkil qiladi, tillarning ayrimlari esa qabila tillari, hatto urug' tillari hisoblanadi. Milliy tillar o'zining tarqalish hududi jihatidan hamda ulardan foydalanuvchi aholining miqdori, soni jihatdan bir xil emas: ayrim tillarda kichik hududdagi oz miqdorli aholi gaplashadi, ba'zi tillar esa juda katta hududlardagi ko'p sonli aholi orasida tarqalgan. Bunday tillarga ingliz, fransuz, nemis, ispan, xitoy, hind, arab, rus va shu kabi tillar kiradi. Jahon tillarini tasniflash, ularning psixologiyasini ishlab chiqish umumiy tilshunoslikning vazifasiga kiradi. Yer yuzidagi tillarni o'rganish XVIII asrdan boshlandi. XIX asrning birinchi yarmida tillarni bir-biriga qiyoslab tekshirish keng tus oldi. Natijada tillarni tekshirishda qiyosiy usul vujudga keldi bunda tillarning fonetik, morfologik, leksik xususiyatlari bir-biriga solishtiriladi. Bu usul bilan tillarning faqat hozirgi holatigina emas, balki ularning tarixiy holati ham o'rganiladi. Shuning uchun ham o'rganishning bu yo'li **qiyosiy-tarixiy usul** deb yuritiladi. Tillarni shu yo'l bilan o'rgangan va o'zlarining ilmiy asoslari bilan jahonga tanilgan tilshunoslar sifatida daniyalik Rasmus Rask (1787-1832), olmoniyalik Frans Bopp (1791-1967) va Yakob Grimm (1785-1863), rus olimi Aleksandr Vostokov (1781-1864) kabi buyuk tilshunoslarni ko'rsatish lozim.

Tilshunoslikda tillarning qator tasniflari mavjud:

- 1) tillarning geneologik tasnifi;
- 2) tillarning morfologik tasnifi;
- 3) tillarning areal (geografik) tasnifi;
- 4) tillarning funksional tasnifi.

Tillarning geneologik tasnifi

Geneologik tasnif tilshunoslikda tillarni tarixiy-qiyosiy usul bilan tekshirishning mahsuli bo'lib maydonga keldi. Bu tasnifga ko'ra, tillar bir umumiy manbaadan kelib chiqqanligi, materiali (so'z, undagi

tovushlar, o'zak va qo'shimchalar) jihatidan yaqinligi, o'xshashligiga moslanib guruhlariga ajratiladi. Bir umumiy manbaadan kelib chiqqan tillar qarindosh tillar oilasini tashkil qiladi.

Tillar oilasi qarindosh tillarning juda yirik guruhi hisoblanadi. Tilshunoslik

omonidan tekshirib aniqlangan til oilalari quyidagilardan iborat:

- 1) hind-yevropa tillari;
- 2) semit tillar;
- 3) xamit tillar;
- 4) dravid tillari;
- 5) ugor-fin tillari;
- 6) xitoy tibet tillari;
- 7) iberiy-kavkaz tillari;
- 8) oltoy tillari;
- 9) avstroneziya tillari;
- 10) yapon tili;
- 11) koreys tili va boshqalar.

Bular o'z navbatida yana shoxobchalarga bo'linadi. Masalan, eng yirik tillar oilasi sanalmish **hind-yevropa** tillar oilasi quyidagitillar guruhlariga ajratiladi:

1. Hind tillari.
2. Eron tillari.
3. German tillari.
4. Roman tillari.
5. Slavyan tillari.
6. Kelt tillari.
7. Boltiq tillari.
8. Grek tili.
9. Alban tili.
10. Arman tili.

1. Hind tillariga qadimiy hind yoki sanskrit tili (o'lik til), o'rta hind tili, hozirgi hind tillari (panjob tili, gujarat tili, bengal tili) kiradi.

2 Eron tillariga tojik tili, afg' on (yoki pushtu) tili, osetin tili, kurd tili, so'g'd tili (o'lik til), qadimgi fors tili, o'rta fors (yoki pahlaviy) tili, yangi fors tili kiradi.

3. German tillariga got tili (o'lik til), shved, daniya, norveg, island tillari (shimoliy german tillari), ingliz, nemis, golland, flamand, friz tillari.

4. Roman tillariga italyan, frantsuz, ispan, portugal, rumin, moldavan, provansal, katalan, sardiniya tillari kiradi. Roman tillari tarixan lotin tilidan kelib chiqqan. Bundan ikki ming yilcha oldin jonli til bo'lgan lotin tili hozir o'lik tilga aylangan.

5. Slavyan tillariga rus, belorus, ukrain tillari (sharqiy slavyan tillari), polyak, slovak, chex, lujik tillari (g'arbiy slavyan tillari), bolgar, makedon, serb, xorvat, sloven tillari (janubiy slavyan tillari) kiradi.

6. Kelt tillariga irland, shotland, uels, breton tillari kiradi.

7. Boltiq tillariga qadimgi prus tili (o'lik til), litva tili, latish tili, latgal tili kiradi.

O'zbek tili oltoy tillar oilasiga mansub bo'lib, uning turkiy tillar guruhiga kiradi. Oltoy tillar oilasi quyidagi tillar guruhlariga bo'linadi:

1. Turkiy tillar
2. Mo'g'ul tillari
3. Tungus-manchjur

Turkiy tillar oltoy tillar oilasining ko'p sonli va rang-barang guruhidir. Turkiy tillar ikki guruhga ajratiladi:

- 1) g'arbiy turkiy tillari;
- 2) sharqiy turkiy tillari.¹¹

Grammatika – Tilning ichki qurilishini o'rganadi.

Morfologiya – so'z turkumlari, grammatik ma'no, grammatik shakl haqidagi bo'lim

Sintaktis – so'z birikmasi, gap va uning turlari haqidagi bo'lim

Orfografiya – to'g'ri yozishni va imlo qoidalarini o'rganadi

Orfoepiya – adabiy tilning to'g'ri talaffuz qoidalari haqidagi bo'lim

Frazeologiya – iboralarni o'rganadi

Fonetika – nutq tovushlari, bo'g'in va urg'u haqidagi bo'lim

¹¹ M. Hamroev, D. Muhammedova, D. SHodmonqulova, X. G'ulomova, SII. Yo'ldasheva "Ona tili" O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi oliy o'quv yurtlarining boshlang'ich ta'lim, defektologiya, pedagogika va psixologiya, maktabgacha tarbiya fakultetlari talabalari uchun darslik. Toshkent-2008

Leksikologiya – soʻz va uning lugʻaviy maʼnosini oʻrganadi

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Tilshunoslik qanday fanlar qatoriga kiradi?
2. Milliy til va uning tarkibiy qismlari haqida gapirib bering.
3. Tillar qanday tasniflangan?
4. Tillarning geneologik tasnifi haqida gapirib bering.

3-MAVZU: TIL VA NUTQ

REJA:

1. Nutq madaniyati haqida tushuncha.
2. Nutq madaniyatida adabiy tilning o'рни.
3. Til madaniyati haqida tushuncha
4. Nutq madaniyatining rivojlanishiga hissa qo'shgan olimlar.

Tayanch tushunchalar: nutq, adabiy til, me'yor, tilshunoslik, notiq, notiqlik, til madaniyati, nutq madaniyati

Nutq madaniyati nima, uni yetarli darajada egallash uchun qanday vazifalarni amalga oshirish lozim va bunda adabiy til me'yorlarining o'рни qanday bo'ladi? Bu savolga javoblarni, avvalo taniqli tilshunos olimlarning asarlaridan topamiz. S.I.Ojegov shunday degan edi : “Yuqori nutq madaniyati nima? Yuqori nutq madaniyati- bu o'z fikrlarini til vositalari bilan to'g'ri, aniq va ta'sirchan qilib bera olishdir. To'g'ri nutq deb esa hozirgi adabiy til me'yorlariga rioya qilib tuzilgan nutqqa aytiladi. Ammo yuqori nutq madaniyati faqatgina me'yorga rioya qilishdan iborat emas. U yana fikrni ifodalashning aniq vositasini topishdangina iborat bo'lib qolmasdan, birmuncha ta'sirchan va maqsadga muvofiq vositalarni topish uquvini ham o'z ichiga oladi”.¹²

L.I. Skvorsov : “Nutq madaniyati tushunchasi bir tomondan nutqning adabiy til me'yorlariga mos kelish darajasini bildirsa, ikkinchi tomondan tilshunoslik fanining madaniyat quroli bo'lgan adabiy tilni mukammallashtirish maqsadida me'yorlashtirish muammolari bilan shug'ullanuvchi sohadir”. Ma'lum bo'ladiki, nutq madaniyati, agar masalaga til nuqtai nazaridan qaraladigan bo'lsa, bu dastlab nutqning grammatik to'g'riligi demakdir. Ikkinchidan esa, u uslubiy jihatdan ham to'g'ri bo'lishi kerak, ya'ni yaxshi nutqda noaniqlikka, ikki ma'nolilikka, uzundan-uzoqlikka yo'l qo'yilmasligi, qisqalik, aniqlik va soddalik uning o'lchovi bo'lishi lozim. Keng ma'noda esa nutq

¹² R.Rasulov, N.Husanov, Q.Mo'yidinov “Nutq madaniyati” O'quv qo'llanma. T-2006

madaniyati nutqiy ta'sirchanlikni, ijodiy yorqinlikni, o'tkirlik va obrazlilikni ifoda etadi. Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, nutq madaniyati muammolari bilan olimlar hamma zamonlarda ham shug'ullanib kelishgan. Bu sohada Praga lingvistik to'garagi, rus tilshunosligi katta yutuqlarga erishganligini ta'kidlab o'tish lozim. Keyingi 40-50 yil ichida bu sohada o'zbek tilshunosligida ham ma'lum ishlar amalga oshirildi va bu ishlar davom ettirilmoqda. O'zbek tilshunosligi erishgan yutuqlardan biri shu bo'ldiki, nutq madaniyati alohida o'rganish obyekti qilib olindi va u alohida fan sifatida nazariy asosga qo'yildi, ilmiy o'rganish metodlari ishlab chiqildi, u bilan aloqador tushunchalarning chegaralari belgilandi. Bu borada O'zbekiston Fanlar akademiyasi Til va adabiyot institutida tashkil etilgan Nutq madaniyati sektorining, ayniqsa, unda uzoq yillar adabiyot sektor mudiri bo'lib ishlagan professor E.A. Begmatovning xizmatlari katta bo'ldi. Olimning qalamiga mansub "Nutq madaniyati problemasining paydo bo'lishi va asoslanishi" (1973), "Tilshunoslikning muhim sohasi" (1973), "Nutq madaniyati tushunchasi haqida" (1975), "Nutq madaniyati mezonlari" (1976), "O'zbek nutqi madaniyati masalalari" (1980), "Notiqning nodir boyligi" (1980), "Adabiy norma va nutq madaniyati", "O'zbek nutq madaniyati ocherklari" (1989), "O'zbek nutqi madaniyati asoslari" (1991), "Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari" (1992), "Adabiy norma nazariyasi" (1997,1998,1999) singari asarlarida nutq madaniyatiga oid ko'plab ilmiy-nazariy fikrlar bayon etilgan.

Nutq madaniyatini yuksaltirish muammolarini aniq ko'ra bilgan olim bundan 30 yil muqaddam quyidagilarni yozgan edi: "Bizning fikrimizcha, nutq madaniyati sohasi o'z o'rnini va fandagi mavqeini to'la egallashi uchun u nazariy jihatdan asoslangan bo'lishi lozim. Birinchidan, bu tushunchaning til hodisasi va ilmiy problema sifatida tarixi yoritilmog'i kerak. Ikkinchidan, nutq madaniyati sohasini o'rganuvchi asosiy obyektlar bo'lgan til hodisasi aniqlanishi kerak. Uchinchidan, nutq madaniyatining ilmiy-tadqiqiy obyekti bilan bog'liq muammolar belgilanishi lozim. To'rtinchidan esa, nutq madaniyatini o'rganish aspektlari (lingvistik va ekstralingvistik) chegaralanishi zarur".

XXI asrga kelib bu masalalarning ko'plari hal bo'ldi. Bu borada yana E. Begmatovning xizmatlari katta ekanligini ta'kidlashimiz zarur. Birgina "til madaniyati" va "nutq madaniyati" tushunchalarini

chegaralash masalalarini olib qaraylik. Olimning fikrlarini keltiramiz: "...nutq madaniyati tushunchasi bu, avvalo to'g'ri, shu bilan birga, yaxshi so'zlash, ya'ni madaniy nutqiy protsess demakdir. Ammo madaniy gapirish uchun nutqda xizmat qiluvchi madaniy vositalar, ya'ni aniqrog'i madaniy til vositalari lozim bo'ladi. Shunga ko'ra aytish mumkinki, madaniy nutq ikki faktor asosidagina yuzaga chiqa oladi.¹³

Til va nutq o'zaro aloqador, bir-biri bilan bog'liq, biri ikkinchisiz mavjud bo'lmaydigan, ammo bir-biridan farqli bo'lgan ijtimoiy hodisalardir. Til mavhumdir, nutq esa aniqdir, ya'ni nutqni eshitamiz, akustik qabul qilamiz va ko'ramiz (matnda). Nutq doimo aniq bo'lib, muayyan o'rinda (joyda) va muayyan vaqtda yuz beradi. Nutq so'zlovchining, tinglovchining va predmetning – fikr yuritilayotgan predmetning mavjud bo'lishini talab qiladi. Nutq - alohida shaxsga, individga bog'liq. Til esa alohida shaxsga, individga bog'liq emas. Tilning ijodkori, yaratuvchisi xalq. A.A.Potebnya aytganidek til xalqning mahsulidir. Nutqning esa ijodkori individdir, insondir.

Nutq baland va past, tez yoki sekin, uzun yoki qisqa, mimikali yoki mimikasiz, qo'l harakati bilan (jest) yoki qo'l harakatisiz, aniq yoki noaniq bo'lishi mumkin, tilga bunday ta'rif-tavsif to'g'ri kelmaydi. Nutq ham monologik ham dialogik bo'la oladi. Til esa monologik ham, dialogik ham bo'la olmaydi. Til – aloqa vositasi, nutq - aloqa usuli. Til - imkoniyat, nutq - voqelik ta'sirchanlik. Til – umumiylik, nutq – xususiylik va alohidalik. Nutq kelib chiqishiga ko'ra birlamchi, ya'ni oldin nutq tovushlari paydo bo'lgan, til esa ikkilamchi, nutq asosida shakllangan, tashkil topgan. Til tahlil qilish yo'li orqali, nutq esa qabul qilish va tushunish orqali bilinadi. Tilning hayoti uzoq, xalqning hayoti bilan bog'liq, nutqning hayoti esa qisqa, ya'ni aytilgan vaqtdagina mavjud.

Tilning alohida vazifasi bo'lgan nutq-psixologiya, tilshunoslik (uslubshunoslik nutq madaniyati va b.), fiziologiya (nutq apparatining tuzilishini o'rganadi), informatsiya nazariyasi va boshqa fanlar tomonidan tekshiriladi.

¹³ R.Rasulov, N.Husanov, Q.Mo'yidinov "Nutq madaniyati" O'quv qo'llanma. T-2006

Til - tilshunoslik falsafa, mantiq, tarix va boshqa fanlar tomonidan o'rganiladi.

Til va nutq orasidagi dialektik munosabat shundaki, nutq faoliyati natijasida nutq shakllanadi. Nutq esa til birliklaridan tuziladi va til birliklariga ajralib ketadi. Til birliklari yana nutq faoliyati - faolligi uchun xizmat qiladi. Ma'lumki, «Til madaniyati, deganda, ana shu tildagi ifoda vositalarining ongli aralashish natijasida, hamma tushunadigan va qo'llay oladigan darajaga keltirilganligi, ma'lum davr uchun mosligi, ishlatilish qonun-qoidalari va me'yorlarining qay darajada aniq va mukammal ishlanganligi, sayqal topganligi tushuniladi. Boshqacha aytganda, til madaniyati deganda, til birliklari inqildorlar tomonidan ishlatishga to'la yaroqli holga keltirib qo'yilgan ifoda vositalari: tovushlar, so'zlar, qo'shimchalar, qoliplar kabilar) va ular imkoniyatlari taraqqiyotining, ular o'rtasidagi o'zaro munosabatlar hamda shu munosabatlarni ta'minlovchi qoidalarining ishlanish darajasi tushuniladi». «Qaysi tilda bu qonun-qoidalar past darajada ishlangan bo'lsa, o'sha tilni madaniy til sifatida baholab bo'lmaydi. Til madaniyati-ning pastligi esa, oxir-oqibatda shu til vakillari nutq madaniyatining ham past bo'lishi uchun sabab bo'ladi».

Me'yor - jamiyat a'zolari tomonidan qabul qilingan, ma'qullangan va ularga tushunarli bo'lgan til birliklarining nutq jarayonida qo'llanish holati va imkoniyatidir. Me'yor - tilning yashash shaklidir. Til va nutq tizimida me'yor o'ziga xos o'rniga ega. Til material sifatida nutq jarayonida xizmat qila boshlagan lahzalardanoq uni me'yorlashtirish jamiyat ehtiyojiga aylangan va me'yoriy muammolar kun tartibiga qo'yilgan. Nutq madaniyati to'g'risida gap borar ekan, tabiiyki, nutqda so'zlarning o'rinli va o'rinsiz ishlatilishi to'g'risida ham bahs boradi. Qo'llangan til birligini to'g'ri yoki noto'g'ri deyilganda, albatta, ma'lum bir o'lchovga asoslanamiz. Mana shu o'lchov tilshunoslikda adabiy til me'yori deb yuritiladi. Har bir lahjaning, so'zlashuv tilining, adabiy tilning o'z me'yorlari bo'lganidek nutqning alohida ko'rinishlari bo'lgan argolar, jargonlar ham o'z me'yoriga ega. Xususi me'yorlar quyidagicha ko'rsatiladi:

1. Dialektal me'yor.
2. So'zlashuv nutqi me'yori.
3. Argolar, jargonlar me'yori.
4. Adabiy til me'yori.

Jamiyat taraqqiyoti bilan baravar holda til va nutqdagi me'yoriy holatlarni o'rganish, tahlil qilishga ham ehtiyoj kuchayib borgan va bu muammolarni hal qilishda xalqning maishiy, ma'naviy-ma'rifiy turmushi, ijtimoiy-falsafiy va estetik dunyoqarashi, urf-odatlarini singari qator omillar e'tiborga olingan. Til hodisalarini, uning me'yoriy jihatlarini tadqiq etishda yana tilning milliy xususiyatlarini hisobga olmaslik ham aslo mumkin bo'lmagan. Demak me'yor milliylik va tarixiylik mazmunini kasb etadi, necha yuz, ming yillar davomida shakllangan an'anaviylikka ega bo'ladi. Tildan foydalanishdagi an'anaviy me'yorlarning davrlar o'tishi bilan o'zgarib, yangilanib turishi ham tarixiy jarayondir. Til me'yorini belgilash muammolarini hal qilish har bir milliy til madaniyatini rivojlantirishning uzviy qismiga aylanadi

Keltirilgan ikki omil asosida nutq madaniyati hodisasi ham bizningcha, ikki xil talqin qilinishi va nomlanishi lozim bo'ladi:

1. Til madaniyati.

2. Nutq madaniyati yoki so'zlashuv madaniyati.

Tilshunoslikda nutq madaniyati tushunchasini til madaniyati va so'zlash madaniyati tushunchasiga ajratish izchillikka ega emas. Umuman, bu ikki tushuncha, asosan, birga yoki qorishtirilgan holda nutq madaniyati yoki til madaniyati termini bilan yuritilmoqda. Demak, bu holda til madaniyati termini nutq madaniyati terminiga ekvivalent bo'lib kelmoqda. Shu sababli ham, biz nutq madaniyati nomi bilan umumiy tarzda yuritilayotgan tushuncha (hodisa) dagi ikki holatni til madaniyati va nutq, ya'ni so'zlash madaniyatini farqlash tarafdorimiz. Nutq madaniyati tushunchasi va termini keltirilgan ikki hodisa uchun umumiy tasavvur va umumiy nom tarzida tushunilishi mumkin. Ho'sh, til madaniyati tushunchasi nima? Til madaniyati tushunchasi nutq madaniyati sohasida til sistemasining o'zini, masalan, o'zbek adabiy tilining vosita va imkoniyatlarini, "madaniylashtirishni" ko'zda tutadi. Demak, til madaniyati termini bilan ataluvchi tushuncha til sistemasining madaniylik darajasini, ya'ni uning qanchalik ishlanganligi, normalanganligini ko'rsatadi".¹⁴

Ko'rinadiki, garchi "til madaniyati" va "nutq madaniyati" tushunchalari tilga oid atama sifatida bir-biridan farqlansa ham, aslida

¹⁴ R.Rasulov, N.Husanov, Q.Mo'yidinov "Nutq madaniyati" O'quv qo'llanma. T-2006

ularning birini ikkinchisidan ajratib bo'lmaydigan, biri ikkinchisini taqozo qiladigan tushunchalardir. "Nutq madaniyati" aniq ma'noda til birliklarini nutq jarayonida qo'llashning me'yori, maqsadga muvofiqligini anglatadi ham, umumiy ma'noda ma'lum millatning umumtil doirasida qaraladi. To'g'ri, nutq til va tildan tashqaridagi (lingvistik va ekstralingvistik) omillarni o'z ichiga oladigan murakkab jarayon bo'lib, u mantiq, ruhshunoslik, pedagogika, etika, estetika masalalari bilan ham bog'liq. Ammo nutq uchun tilning birinchi darajada turishini hech kim inkor eta olmaydi. Ma'lum bo'ladiki, til birliklarini me'yorlashtirish, hamma uchun umumiy va tushunarli bo'lgan bir qolipga keltirish umuman tilshunoslikning vazifasi sanalsa ham, u nutq madaniyati sohasining xizmatlarini inkor etmaydi. Binobarin, me'yor muammolari hamisha ushbu sohaning tadqiqot obyekti bo'lib qolaveradi. Nutq madaniyati tilda ma'lum me'yorda keltirilgan til birliklarining nutqda qo'llanish shart-sharoitlarini, qonuniyatlarini nazariy jihatdan asoslaydi hamda bu me'yorga amal qilishni ma'lum ma'noda nazorat ham qilib boradi. Nutqdagi yutuq va kamchiliklar tahlil qilinib, kamchiliklarni tugatishning eng ma'qul yo'llari ko'rsatib turiladi. "Nutq madaniyati keng miqyosdagi til tarbiyasini va ommaviy stilistik savodlilikni, boshqacha aytganda, so'zlovchi va yozuvchi omma orasida til haqidagi fanning hozirgi zamon yutuqlarini tatbiq etishni o'z oldiga vazifa qilib qo'yadi". Til elementlarining me'yorlashishidek uzluksiz jarayonda eskilik bilan yangilik o'rtasida kurash hamisha davom etadi. Tilda yashab turgan so'z va iboralar ularning o'rniga kelayotgan yangilariga osonlikcha o'rnini bo'shatib bormaydi. Ma'lum muddat ular teng darajada, parallel qo'llanilishi va vaqtlar o'tishi bilangina o'rnini bo'shatib berishi mumkin. Ba'zan buning aksi ham kuzatiladi. Bunday birliklar orasida til tizimiga to'g'ri kelmaydigan, tasodifiylari uchrab qolishi, omma o'rtasida me'yorlashmasdan, adabiy til doirasining tashqarisida qolib ketishi ham mumkin. Shu tariqa amaldagi me'yor va yangilik o'rtasida doimiy kurash davom etadi. "Biz yangi me'yorlarning grammatika va lug'atlarda qoidalashtirilishi (kodifikatsiya) va joylashish vaqtini qayd qilishimiz mumkin, — deb yozadi V.A. Iskovich.

Ammo eski me'yorning yangisini siqib chiqarishi uzoq va ko'p bosqichli jarayondir. Yangi birlik adabiy qo'llanishning tashqarisida jonli so'zlashuvda, kasb-hunarga oid va kundalik maishiy nutqda paydo bo'lib, faqat asta-sekinlik bilangina adabiy tildan o'rin oladi".

Huddi mana shu eskilik bilan yangilik o'rtasidagi kurash va bu kurashda tildagi me'yoriy ko'rinishlarning tanlana borishi jarayonida adabiy til shakllanib boradi. O'zbek milliy adabiy tili garchi umumxalq tilidan o'sib chiqqan bo'lsa ham, unda mavjud bo'lgan dialektlar va shevalardan, jargonlardan, oddiy so'zlashuv tilidan, umuman xalq tilidan ba'zi jihatlari bilan farq qiladi. Chunki umumxalq tili o'zbek tilida uchraydigan barcha elementlarni o'z ichiga oladi va ishlanmagan shaklda bo'ladi. Adabiy til esa undan o'zbek millati uchun tushunarli bo'lgan va foydalanishda qulay deb topilgan variantlarini tanlab oladi hamda ularni millat vakillari uchun me'yor sifatida tavsiya etadi.

Garchi umumxalq tilining hamma ko'rinishlarida, barcha til jamoalarida o'ziga xos tarzda amal qiladigan me'yorlar mavjud bo'lsa ham kodifikatsiyalashtirilgan, ya'ni ma'lum qoidalarga kiritilgan me'yorlar faqat adabiy tilga xos xususiyatdir. "Faqat adabiy tildagina, — deydi V.A. Iskovich, — qanday gapirish va qanday gapirmaslik; me'yoriy grammatikalarda, lug'atlarda, ma'lumotnomalarda qayd etilgan; maktablarda o'rganiladigan qoida va ko'rsatmalar amal qiladi".

Shuning uchun ham adabiy tilning umumxalq tilidan farq qiluvchi tomoni unda yagona me'yorning qat'iy amal qilishi hisoblanadi. Tilning haqiqiy ijodkori, yaratuvchisi xalq hisoblansa ham, uning taraqqiyotida olimlarimizning, shoir va yozuvchilarimizning, davlat va jamoat arboblarning, pedagoglar va matbuot hodimlarining, kino, teatr san'ati ustalari va nashriyot xodimlarining hamda jurnalistlarning xizmatlarini qayd qilish lozim. Ayniqsa mustaqillik davrida tilshunos olimlarimiz, shoir-yozuvchilarimiz va jurnalistlarimizning xizmatlari katta bo'ldi. Ularning samarali mehnatlari tufayli tilshunoslikning ko'pgina yo'nalishlari bo'yicha qat'iy me'yorlar belgilandi, ona tilimiz rivojiga oid yangi qoidalar va qarorlar inobatga olingan holda til birliklarining yozuv va muomala jarayonidagi namunaviy variantlari tavsiya etildi, til tizimidagi ko'pgina munozarali masalalar o'zining nazariy asosiga qo'yildi. Ammo adabiy til muntazam taraqqiyot va takomillashuv jarayonini boshidan kechirar ekan, bu jarayonni faqatgina so'z ustalarining xizmatlariga bog'lab qo'yish ham to'g'ri bo'lmaydi. Shu o'rinda A.I.Yefimovning "Agar adabiy til tarixan taraqqiy etgan, o'zaro hamkorlikda bo'lgan va bo'lib kelayotgan uslublarning murakkab tizimi hisoblanar ekan, unda alohida bir kishining rolini ular orasidagi ma'lum bir uslubning ishlanuvi doirasida e'tirof etish mumkin" degan fikrini esga olishimiz lozim. Olimning

ta'kidlashicha, adabiy qayta ishlash (binobarin, me'yorlashtirish mualliflar) umumxalq tilining juda katta zahirasidan nisbatan yorqin, hayotiy va tipik nutqiy vositalarni tanlab olish va ijodiy boyitishdan iboratdir. So'z ustalari, ijodkorlar adabiy tilning boyishiga, undagi ifoda imkoniyatlarining kengayishiga xizmat qilsa, tanlangan ushbu til boyliklarining adabiy nutqda mustahkamlanishida jamiyatdagi yana bir katta kuch—ziyolilar, ayniqsa, o'qituvchilar yordamga keladi. "Aynan shu maktab,—deydi T.A.Degtereva,— so'z ustalari tomonidan ko'proq umumiy, kamroq individual nutqiy vositalarni tilda mustahkamlaydi, ularni adabiy nutq me'yorlariga aylantiradi, avloddan-avlodga o'tishini ta'minlaydi. Bironta yozuvchi, bironta siyosiy va ilmiy asarlar muallifi, bironta notiqlik san'atining dahosi u yoki bu ma'noda nutqiy madaniyat tayyorgarligining maktab bosqichini chetlab o'tgan emas".

Til birliklarining adabiy shaklda me'yorlashuvida shoir va yozuvchilar ijodi namunalari ko'rinishidagi badiiy adabiyotning o'rni ham alohida. Ayni paytda, badiiy adabiyot tilidagi me'yorni belgilashning o'zi murakkab vazifa ekanligini ta'kidlash lozim. Chunki badiiy matnda ijodkor niyati, o'y-hayoliga bog'liq ravishda adabiy me'yor doirasidan tashqarida bo'lgan til shakllari ishlatilishi ham mumkin. Ammo gap shundaki, bu me'yordan tashqarida bo'lgan holatlar badiiy-estetik jihatdan o'zini oqlaydigan, kitobxon tomonidan tushunarli va qabul qilinadigan bo'lishi lozim. Badiiy ijod jarayonida shoir va yozuvchilar o'z fikr va hissiyotlarini boshqa ijodkorlardan farq qiladigan, favqulodda original ifodalarda berishga intiladilar. Bu yo'lda ular yangi so'z va iboralar yaratadilar. Yaratilgan birliklar o'sha matnning o'zida qolib ketaverishi, ommalashmasligi, adabiy tildan o'rin olmasligi, bir so'z bilan aytganda, tilda me'yorlashmasligi mumkin. Ularning me'yorlashishini sharoit, vaqt va ommaning qabul qilishi kabi omillar belgilaydi. Ammo bir narsa ravshanki, bu birliklar o'zi qo'llangan matnda badiiyat uchun, obrazli tasvir va ifoda uchun xizmat qiladi. Shunday ekan ularni, bir uslub doirasida me'yoriy deb hisoblashga asosimiz bo'ladi. Adabiy asarlardan namunalar keltiramiz:

Shovillaydi tun bo'yi shamol.

Qaldirg'ochlar uchun larzakor

(A.Oripov. *Shovilladi tun.*)

Lekin, faqirga eng ulug' tuyulgan fazilatlar - Hazrat Mirning iste'dodshunosliklari-yu, zakovatparvarliklari edi (P.Qodirov. Yulduzli tunlar),

Ammo samo o'g'li yashinvor,
Tashlanmasdan ohuga yovqur,
Changalidan ketgandi mador,
Ko'zlarida so'ngan edi nur

(O. Matjon. Aks-sado)

kabi. Lekin badiiy adabiyot matnida ba'zan boshqa manzara ham duch kelib qolamiz. Olloyor Begaliyev "Yo'qolgan tabassum" hajviy hikoyasida (Sharq yulduzi, 1988) qo'llagan ayrim so'z va iboralarni til me'yori va mantiq me'yori nuqtai nazaridan qanday tushunish lozimligiga o'quvchi qiynaladi. Jumladan hikoyada shunday ibora va jumlar bor: tabassumni tashlab kirmoq; tabassumini katta-kichik, qalin va yupqa, bo'yalgan va tabiiy, samimiy va g'arazli tabassumlarni tartibsiz qalashib yotgan kotibaning stoli ustiga tashlab ketmoq; tabassumlarini qabulxonada qoldirmoq; tabassumidan ayrilmoq; mo'jaz tabassum; tabassumini yechib-kiyib yurmoq; tabassumi bilan kirmoq; tabassumidan ayrilmay o'tirmoq; tabassumini uyiga tashlab kelmoq; tabassumini supurib, o'raga tashlab kelmoq; tabassumlarini o'z joyiga qo'ndirmoq; o'z tabassumini olish uchun kotibaning stoliga engashmoq; tepkilangan tabassumini bukilib olmoq; tabassumining changini qoqmoq; tabassumini joyiga o'rnatmoq; elliginchi razmer tabassum; yangi tabassum; barkashdek yuzidagi qovunning tilimini eslatuvchi tabassum; baxtsiz tabassum; kichkina tabassumni kattalashtirmoq; o'z tabassumiga tikilmoq; tabassumli kulishni o'rganmoq kabilar. Bu iboralar va jumladan tabassumning nima ekanligini bila olmay qolasan kishi. Hikoyani kulgili chiqarish maqsadida tasvirni bu qadar bachkanalashtirib yuborish asarni badiiyatdan ancha olislashtirib yuboradi. L.V.Sherba me'yordan chekinmagan yozuvchining bo'lmasligi, chekinilmasa asarning zerikarli bo'lishi mumkinligi haqida yozib, "insonda me'yorni his qilish xususiyati tarbiyalangan bo'lsa, u yaxshi yozuvchilardagi asosli chekinishlarni butun go'zalligi bilan his qila boshlaydi", deb ta'kidlagan edi. Tildagi birliklar va hodisalarning reallashuvi, mustahkamlashuvi hamda me'yorlashuvida yozuvning xizmati katta bo'lib kelayotganligi shubhasiz. Nafaqat tilning me'yorlashuvi, balki dunyo xalqlari taraqqiyotida ham yozuvning o'rmini chetlab o'tib

bo'lmaydi. Zero, har bir xalq, millat sivilizatsiyasi u yaratgan yoki foydalangan yozuvga ham bog'liq. O'zbek davlatchiligining shakllanishi hamda xalqimizning dunyo fani va madaniyatida, binobarin, til va nutq madaniyatida tutgan o'rni, egallagan mavqei haqida so'z yuritganda bu xalqning necha ming yillar davomida foydalanib kelgan oromiy, yunon, karoshta, sug'd, xorazm, kushon, eflatit, pahlaviy, suriya, hind, urxun (runik), uyg'ur, arab, lotin, rus (kirillitsa) yozuvlarini va yana lotin yozuvi asosidagi o'zbek alifbosiga o'tiyotganligimizni eslash kifoya. Shunday ekan, o'zbek adabiy tilining shakllanishi, shubhasiz, o'zbek xalqi asrlar davomida foydalanib kelgan yozuv madaniyatining takomili hamdir. Til tadqiqotchilarining tasdiqlashicha, davlatchilik darajasida, ya'ni rasmiy muomalada tildan foydalanish uning me'yorlashuvini, binobarin, adabiy tilning shakllanuvini tezlashtirgan. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, qayerda davlatchilik taraqqiy etgan, mustahkamlangan va bu davlatning boshqa davlatlar bilan munosabatlari yaxshi yo'lga qo'yilgan va rivojlangan bo'lsa, shu yerda tilning me'yorlashuvi va mudaniylashuvi ham tezroq amalga oshgan. Xuddi ana shu fikrni dunyo sivilizatsiyasiga o'zlarining munosib hissasini qo'shgan xalqlarning badiiy va ilmiy tafakkuri haqida aytish mumkin. Darhaqiqat, davlat olib borgan ijtimoiy siyosatning til rivoji va uning me'yorlashuviga ta'siri sezilarli bo'lishi mumkin. Buni Sobiq Ittifoq hududida yashovchi xalqlar tillariga bo'lgan munosabatdan ham anglasak bo'ladi. "Rus tili — ikkinchi ona tilimiz" degan sun'iy shior bir asrga yaqin vaqt mobaynida asta-sekinlik bilan tilimizga rus yoki u orqali boshqa tillardan so'z qabul qilish va ularning me'yorlashib borishini ta'minladi. Biz hech ikkilanmasdan, xuddi shunday bo'lishi kerakdek, **absolyut, avangard, avantyura, avariya, avtobiografiya, avtonom, avtor, agitator, agressiv, agressor, aktiv, aktual, alfavit, alyans, amnistiya, anonim, arbitr, aristokrat, aristokratiya, arsenal, arxnik, ataka, attestat, auditoriya, aforizm** singari so'zlarni qo'llayverdik va ularni shunday qo'llashga ko'nikdik. Ularning tilimizda muqobillari yo'qmikan deb o'ylab ko'rmadik. To'g'risi, bunga imkon ham, umumiy oqimdan chetga chiqishning iloji ham yo'q edi. Loqaydligimiz esa bunga ko'maklashdi. Rus tilining tazyiqi kuchayib borgan sari, asta-sekinlik bilan, o'zimiz sezmagan holda o'z so'zlarimiz va ifoda usullarimizdan voz kecha boshladik.

Nutq- (arabcha) fikrni soʻz orqali ifodalash

Nazm- (arabcha) sheʼriy asar: sheʼriyat janri, sheʼr oʻlchovi

Madaniyat- (arabcha) taʼlim-tarbiyalik va zillilik

Oʻqituvchi- birorta fandan dars beruvchi shaxs¹⁵

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Nutq deganda nimani tushundingiz?
2. Nutq madaniyati til tarbiyasiga qanday taʼsir koʻrsatadi?
3. Til madaniyati deganda nimani tushunasiz?
4. Nutq madaniyati degandachi?

¹⁵ R.Rasulov, N.Husanov, Q.Moʻydinov “Nutq madaniyati” Oʻquv qoʻllanma. T-2006

4-MAVZU: FONETIKA

REJA:

1. Fonetika va fonologiya haqida umumiy ma'lumot
2. Tovush va fonema
3. Fonetik akustika
4. Nutq tovushlarining akustikasi

Tuyanch tushunchalar: fonetika, tovush, fonema, tovush, akustika, fonologiya, tovush temбри, artikulyatsiya

Fikr gap orqali ifoda qilinadi. Gap, odatda so'zlardan tashkil topadi. Gap tarkibida so'zlar va shu so'zlarning o'zaro bog'lanishini ta'minlovchi Grammatik vositalar (qo'shimchalar, yordamchi so'zlar) ma'lum nutq tovushlari orqali shakllanadi. Masalan: *Biz ulug' ayyomni mana shu cho'lda kutib olyapmiz (Y. Shamsharov)*. Bu gapni tuzishda *biz*, *ulug'*, *ayyom*, *mana*, *shu*, *cho'l*, *kutib*, *olmoq* so'zlari, ularning o'zaro bog'lanishini ta'minlovchi *-ni* (tushum kelishigi qo'shimchasi), *-yap* (zamon ma'nosini ifodalovchi qo'shimcha), *-miz* (shaxs-son qo'shimchasi) qo'shimchalari qatnashgan; har bir so'z va qo'shimcha esa nutq tovushlari vositasida (masalan, *biz* - *b*, *i*, *z*; *ulug'* - *u*, *l*, *u*, *g'*; *-ni* - *n*, *i*; *-da* - *d*, *a* kabi) shakllandi.

Ko'rinadiki, nutq tovushlari so'z va gaplarni tuzishda moddiy baza hisoblanadi, chunki inson tili tovush tilidir.

Fonetika tilshunoslikning bir bo'limi bo'lib, unda nutq tovushlari, ularning hosil bo'lishi, turlari, o'zgarishi, urg'u, bo'g'in, ohang kabilar o'rganiladi.

Fonetika grekcha *phone* so'zidan olingan bo'lib lug'aviy ma'nosi *tovush* demakdir.

Fonologiya so'zi tarjima qilinganda "tovush haqidagi ta'limot" degan ma'noni bildiradi (*phone* - tovush, *logos* - ta'limot). Bu bo'limda tovushlarning so'z va morfemalar ma'nolarini farqlashdagi roli bayon qilinadi. Agar fonetika bo'limida tovushlarning fiziologik-akustik xususiyatlari tekshirilsa, fonologiyada, ta'bir joiz bo'lsa, tovushning ijtimoiy mohiyati o'rganiladi.

Tovush va fonema

Tovush bilan fonemani o'zaro farqlash zarur. **Tovush** nutqning fonetik

jihatdan bo'linmaydigan eng kichik birligidir, u ma'no ifodalamaydi, lekin har qanday so'z tovushlar vositasida shakllanadi. Masalan, *a, d, m, o* tovushlarini ma'lum bir tartibda talaffuz qilish orqali *odam, omad, moda* singari boshqa-boshqa ma'nodagi so'zlar hosil qilinadi. So'zlar tovush tarkibiga ko'ra turlicha bo'ladi:

1. Bir tovush bilan farq qiladigan so'zlar: *ot – ol, ol – oq, oq – osh, osh – ov, ov – oz, oz on, on – or, or – os, os – och, och – og', og' – ox; oz – iz, iz – uz, uz – ez, davlat savlat.*

2. Tovushlarning joylashish tartibiga ko'ra farq qiladigan so'zlar. Masalan: *qo'y – yo'q* (birinchi so'z tarkibidagi birinchi tovush ikkinchi so'zning oxirida qo'llanadi.)

3. Biror tovushning ortiqqligi bilan farq qiladigan so'zlar: *o'lka – yo'lka, et-bet, sava – savat, tana – tashna, taxt – taxta, o'roq – so'roq* kabi. Demak, so'zlar tovushlardan tuziladi, ular bir, ikki, uch, to'rt va hokazo miqdordagi tovushlarning hosil bo'ladi.

Fonema so'z ma'nosini farqlash uchun xizmat qiladigan tovush turidir. Masalan: *bal – bel –bil –bol – bo'l* so'zlari tarkibidagi *a, e, i, o*, o'tovushlari so'z ma'nolarini belgilash (ajratish)ga xizmat qiluvchi fonemalardir: *bor, dor, zor, kor, nor, tor, xor, chor, qor* so'zlari tarkibidagi birinchi tovushlar (*b, d, z, k, n, t, x, ch, q*).

Fonemalarning uch belgisi bor:

1. Akustikasi (eshitilishi).

2. Artikulyatsiyasi (aytilishi yoki talaffuzi).

3. Ma'no farqlashi (ba'zi darsliklarda "lingvistik tomoni" deyiladi).¹⁶ Bular ichida fonemaning ma'no ajratish belgisi muhim hisoblanadi.

Fonetik akustika nutq tovushlarining fizik xususiyatlarini tekshiradigan sohadir. Akustik jihatdan har qanday tovush havo oqimining tebranishi va bu tebranishning quloqqa eshitilishidir. Nutq tovushlari esa o'pkadan kelayotgan havo oqimining un paychalari tebranishidan hosil bo'ladigan ovoz va nutq organlarida hosil bo'ladigan shovqinning quloqqa eshitilishidir.

¹⁶ Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T.: "O'zbekiston" nashriyoti. 1992, 15-bet.

1. **Nutq tovushlarining balandligi yoki pastligi** ma'lum vaqt ichida un paychalarining tebranish miqdoriga ko'ra har xil chiqishidir: un paychalari ko'p tebransa, tovush baland bo'ladi, aksincha, un paychalari kam tebransa, tovush past chiqadi.

2. **Nutq tovushlarining kuchi** ma'lum kenglikdagi maydondan ma'lum vaqtda o'tadigan energiya miqdoridir. Bu haqda tilshunos olim H.Jamolxonov shunday yozadi: "Tovushning kuchi (intensivligi) - 1 sm maydondan 1 sekundda o'tadigan energiya miqdoridir".¹⁷ Demak, nutq tovushlarining kuchi un paychalari tebranishi kengligiga bog'liq: tebranish kengligi katta bo'lsa, tovush kuchli chiqadi, bu kenglik kichik bo'lsa, tovush ham kuchsiz chiqadi.

3. **Nutq tovushlarining tembri (sifati)** – asosiy ton bilan hosil bo'ladi. Tovushlarning tembri og'iz bo'shlig'i va burun bo'shlig'ining hajmi, shakliga, tovush paychalarida shovqinning qanday hosil bo'lishiga bog'liq.

4. **Tovushning cho'ziqlik darajasi** un paychalarining tebranishi davom etgan vaqt bilan o'lchanadi. Tebranish uzoq davom etsa, tovush cho'ziq; tebranish qisqa davom etsa tovush qisqa bo'ladi.

Nutq tovushlarining artikulyatsiyasi

Nutq tovushlarini hosil qilishda ishtirok etadigan organlar **nutq a'zolari** deb yuritiladi.

Artikulyatsiya deganda esa nutq a'zolarining nutq tovushlarini hosil qilishdagi faoliyati anglashiladi.

Nutq a'zolariga quyidagilar kiradi:

1. **Nafas apparati:** o'pka, bronxlar (bir juft), nafas yo'li (traxeya).

2. **Bo'g'iz bo'shlig'ida** halqasimon, piramidasimon, qalqonsimon tog'nylar hamda un paychalari joylashgan.

3. **Og'iz bo'shlig'ida** til, tanglay (qattiq va yumshoq), kichik til, lab va tishlar joylashgan.

4. **Burun bo'shlig'i.**

5. **Markaziy nerv sistemasi.**

Nutq a'zolarining jami **nutq apparati** deyiladi. Endi har bir nutq a'zosining vazifasi xususida to'xtalib o'tamiz. **O'pka** inson organizmini kislorod bilan ta'minlovchi a'zo ekanligi hammaga

¹⁷ Jamolxonov H.A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. - T.: "Talqin" nashriyoti. 2005, 25-bet.

ma'lum. Nutq a'zosi sifatida esa o'pka nutq tovushlarining hosil bo'lishi uchun zarur bo'lgan havo oqimini yetkazib beradi, ya'ni inson nafas olganida o'pka va undagi bronxlar havoga to'ladi va bu havo oqimi tashqariga qaytib chiqish jarayonida tovush hosil qiluvchilik vazifasini ham bajaradi. Havo oqimi **nafas yo'li** orqali **bo'g'izga** tomon harakatlanadi. Bo'g'izdagi **cho'michsimon, uzuksimon, shoxsimon, halqasimon, piramidasimon, qalqonsimon tog'aylar** un paychalarini ushlab turuvchi a'zolardir. Un **paychalari** esa ovoz manbai hisoblanadi, chunki ular dutor yoki soz torlariga o'xshab havo urilishi natijasida ovoz chiqaradi (simyog'ochga tortilgan simlarning shamol kelib urilishi natijasida chiyillab ovoz chiqarishini ko'z oldingizga keltiring). **Og'iz bo'shlig'i** tovushni kuchaytirib berishga yordam beradigan a'zodir. Til juda ko'p tovushlarni hosil qilishda ishtirok etadigan a'zodir. Tilning turlicha harakati va holati natijasida unli va undosh tovushlar hosil bo'ladi. **Kichik til** ham ayrim tovushlarning (*q, g', x*) hosil bo'lishida qatnashadi. **Lablarning** keng ochilishi, cho'chchayishi, jipslashishi yoki pastki labning ustki tishlarga tegishi natijasida turli tovushlar hosil bo'ladi. Ayrim tovushlar havo oqimining **tishlar** orasidan sirg'alib chiqishi natijasida hosil bo'ladi. **M, n, ng** tovushlari hosil bo'lishida havo oqimining bir qismi burun bo'shlig'i orqali o'tib, tashqariga chiqadi. **Markaziy nerv sistemasi** nutq a'zolari harakatini yuzaga keltiradi, bu harakatni bevosita boshqarib turadi. Ana shu tariqa har bir nutq a'zosining tovushlarni hosil qilishda o'z vazifasi bor. So'z ma'nolarini ajratish, chegaralash uchun xizmat qiladigan vositalar **fonetik vositalar** sanaladi. Bunday vositalar qatoriga **nutq tovushlari, urg'u, ohang (ohang)** kiradi. So'z ma'nolarini farqlashga xizmat qiladigan fonemalar xususida yuqorida fikr yuritildi. Lug'at tarkibidagi barcha so'zlar, Grammatik shakllar ana shu fonemalarining ma'lum tartibda ketma-ket joylashishi orqali shakllanadi. Ayrim hollarda o'xshash bo'lgan (omonim) so'zlarning ma'no va grammatik shakllarini farqlashda **urg'u** (leksik urg'u) fonetik vosita bo'lishi mumkin. Masalan: *olma* (predmet, mevaning bir turi), *olma* (harakat, *olmoq* fe'lining bo'lishsiz shakli, *-ma* qo'shimchasini ajratish mumkin); *akademik* (predmet, ot), *akademik* (belgi, sifat); *gullar* (ot, "ko'p gul" ma'nosida), *gullar* (fe'l, "gullamoq"). Gapning maqsadga ko'ra turini ajratishda esa **ohang** (ohang) fonetik vosita bo'lishi mumkin. Masalan: *Dars boshlandi. (darak gap) Dars boshlandi? (so'roqgap).*

Fonetika – grekcha phone soʻzidan olingan boʻlib lugʻaviy munosi tovush demakdir.

Fonologiya – tovush haqidagi taʼlimot.

Akustik- (eshitiish) jihatdan tovush biror jismning boshqa bir jism toʻrtida tebranishi va bu tebranishining quloqqa eshitiilishidir.

Umumiy fonetika – nutq tovushlarining nazariy masalalari, ohang urgʻuning tabiati, boʻgʻin tuzilishi tilning tovush tomonining Grammatik tizimiga munosabati kabi masalalarini oʻrganiladi.

Xususiy fonetika – aniq bir tilni (masalan, oʻzbek tili) ning nutq tovushlari, urgʻusi boʻgʻin tuzilishi, ohang tomoni kabi masalalar oʻrganiladi.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Fonetika nimani oʻrganadi?
2. Tovush va fonemaning farqini ayting.
3. Fonologiya haqida nimalarni bilasiz?
4. Fonema qanday belgilarga ega?
5. Fonetik akustika haqida qanday maʼlumotga egasiz?

5-MAVZU: O'ZBEK ADABIY TILI ME'YORLARI

REJA:

1. O'zbek adabiy tili tarixidan
2. Nutq haqida olimlarning qarashlari
3. Adabiy tilning so'zlashuv nutqidagi farqi

Tayanch tushunchalar: adabiy til, nutq, grammatik takror, badiiy takror

Hozirgi zamon o'zbek tilining fonetik, leksik, grammatik, orfoepik hamda orfografik, imloviy normalarining nisbatan mukammal shakllanganligi o'zbek tili madaniyatining ulkan yutug'idir.

Hech shubhasiz aytish mumkinki, o'zbek tili eng boy, eng taraqqiy etgan tillardan biri bo'lib, o'z shakllanish, rivojlanish tarixiga ega.

O'zbek adabiy tili olimlar, ziyolilar, adiblarning, og'zaki va yozma adabiyotning asosiy ijodkorlari bo'lgan xalqimizning asrlar osha mashaqqatli mehnati, tilga sayqal berishi, uni chuqur o'rganish iborasidagi xizmatlari evaziga turkiy tillar oilasida o'ziga xos mavqega ega bo'ldi. Bu tilda juda ko'p o'lmas badiiy asarlar, ilmiy tadqiqotlar yaratildi. Bu ham o'zbek tilining madaniy tillar qatoridan o'rin olishini ta'minlaydi.

Qadimdan ma'lumki, til eng muhim aloqa-aralashuv, fikr almashuv qurolidir. Bu qurol qator boshqa vazifalarni ham bajaradi: u yoki bu xalq tarixi yoki umuman voqelik haqida xabar beradi, ularni avloddan-avlodga yetkazadi, kishilar ongiga ta'sir etadi, estetik zavq bag'ishlaydi. Shuningdek, u bilim berish yoki bilim olish quroli hamdir.

Ana shunday qator vazifalarni bajaruvchi hamda funksional imkoniyati yanada ortib borayotgan bu qurolning - o'zbek adabiy tilining ishlatilishi, uning qay darajada sayqal topganligi, o'tkirligi, muayyan vazifani bajarishga xoslanganligi, tuzilishi, mohiyati bilan shaklining mutanosibligi, go'zal va ixchamliligi kabilar uning qudratli, madaniy qurol ekanligini ko'rsatadi. Qurolni yaratish va

unga sayqal berish esa shu tilga mansub bo'lgan xalq vakillarining, ayollari, adiblar, shu qurolni ishlatishga ehtiyoji bor bo'lgan barcha kishilar va, nihoyat, shu ish bilan maxsus shug'ullanuvchi mutasassislarning ishidir.

Navoiy aytganidek: «Til shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir...».¹⁸

Darhaqiqat, nutq - bu til deb atalmish noyob quroldan foydalanish jarayoni. Demak nutqiy jarayon-tilning o'z vazifasini bajarish jarayoni. Bu jarayon yaxshi yoki yomon kechishi mumkin. Notiq esa ma'lum ma'noda bu jarayonni amalga oshiruvchidir.

«Qobusnoma» da Kaykovus hamma hunarlar ichida so'z hunari – notiqlikni a'lo deb bilgan: «Bilgil kim, hamma hunardan so'z hunari yaxshi».¹⁹

Nutq xoh og'zaki, xoh yozma bo'lsin, go'zal yoki quruq-qo'pol bo'lishi mumkin.

O'tkir teshani qo'lga olgan usta u bilan ajoyib bir quticha yasashi mumkin. Shu teshani qo'lga olgan chala bir havaskor usta bir zumda qo'lini chopishi yoki yaxshi narsani ishdan chiqarishi mumkin.

Adabiyotshunos olim Izzat Sulton «Adabiy asarning mazmuni, undagi g'oyaning oliyanoblighi, tasvir qilingan odamlar va hodisalarning go'zalligi yoki hunukligi hammasi o'quvchiga asarning tili orqali yetadi. Shu sababli til sohasidagi mahorat yozuvchi qobiliyatining eng yorqin alomatidir», - degan eng avvalo, til qurolidan foydalanish mahorati haqida fikr yuritilgan.

Demak, hamma uchun baravar xizmat qiladigan til-aloqalaralashuv quroli vositasida go'zal, yaxshi, namunali nutq tuzish ham, qo'pol, yoqimsiz, nojo'ya, tuturuqsiz, quruq nutq tuzish ham mumkin. Ularning birinchisi madaniy nutq, ikkinchisi esa nomadaniy, «xunuk» nutqdir.

Tilshunos S.I.Ojegov yaxshi nutq haqida gapirar ekan, «Yuqori darajadagi nutq, yuqori nutq madaniyati –bu o'z fikrini til vositalari orqali to'g'ri, aniq va ta'sirchan qilib ifodalay bilish qobiliyatidir», - deydi.

Bunday qobiliyatga o'z ona tilini chuqur sevishtirish va hurmat qilish, uni mukammal bilish orqali erishiladi. Shuning uchun ham har bir

¹⁸ Alisher Navoiy. «Mahbub ul-qulub». T.1983. 72-bet

¹⁹ «Qobusnoma» T. 1968. 29-bet

kishining madaniylik darajasi, o'qib qanchalik tarbiya ko'rganligi uning yozma va og'zaki nutqidan bilinadi, nutq madaniyatiga e'tibor yolg'iz notiqdangina emas, balki har bir jamiyat a'zosidan talab qilinadi.

Tilda so'z miqdori qancha ko'p bo'lsa, o'sha tilni boy til deb talqin qilish keng tarqalgan. Bu fikr ma'lum ma'nodagina to'g'ridir. Chunki tildagi so'z miqdori til lboyiligini ta'minlovchi asosiy omillardan biri bo'lsa ham, til boyligi shu bilangina cheklanmaydi. Bu o'rinda, albatta, o'zbek tilining sinonimlarga, frazeologizmlarga, parafrazalarga nihoyatda boy ekanligi, ular ma'nolarining, shuningdek, umuman o'zbek tilidagi so'zlarning ko'p ma'noliligi nihoyatda yuqori darajada ekanligi hisobga olinadi.

Shunday bo'lsa-da, ana shular bilan bir qatorda, u yoki bu tilni boy til deb belgilaganda, shu tilning turli-tuman ifoda vositalariga egaligini ko'zda tutamiz. O'zbek tilida so'zdagi unli tovushni cho'zish yoki undosh tovushni ikkilantirish **geminatsiya** hodisasi ham ifoda vositasi hisoblanadi: To'yga mashhur xonanda kelgan shekilli, odam!; Mazam yo'qroq, ertaga ishga borolmayman; Mazza qilib dam oling, yaxshilab sog'ayib keting, keyin gaplashamiz. Bu misollardagi «odam» so'zi alohida urg'u bilan aytiladi, shuningdek, so'zdagi o tovushi ba'zan esa, keying bo'g'indagi a tovushi cho'zib talaffuz qilinadi.

Ana shu cho'ziqlik, kuchli ohang bilan aytish alohida ma'no kasb etadi, ya'ni ushbu tarzda aytilganda, ayni so'zdan odamning ko'pligi, tasirchanlik, his-hayajon kabilar ifodalanadi. Keyingi gapdagi «mazza» so'zida «z» undoshining ikkilantirilishi ham ma'noni kuchaytirish uchun xizmat qilgan.

O'zbek tili ana shunday imkoniyatlarga nihoyatda boydir. O'zbek tilida takrorning ikkituri mavjud:

- a) Grammatik takror;
- b) Badiiy takror.

Takrorning birinchi turi grammatik takrorda ma'no odatda ko'plik ma'nosini ifodalash uchun xizmat qiladi: mashina-mashina qovun tushirdik; qop-qop un yopishadi; gapirib-gapirib uxlab qoldi; yugurib-yugurib charchadi; yaxshi-yaxshi gapiring kabi.

O'zbek tilida so'zlar tarkibidagi turli xil tovush o'zgarishlari, masalan: qora-qaro, ora-aro, ko'ngil-kangul...; oshino-oshno, oshiyon-

o'liyoti, sen bilan-senila-senla, ustiga-ustina, bog'in-bog'ini, ko'ksin-ko'ksini kubilari ham o'ziga xos vositalardir.

Hozirgi o'zbek tilida 30 ga yaqin ko'makchi fe'llar mavjud bo'lib, bu ko'makchi fe'llar yetakchi fe'l bilan ravishdosh ko'rsatkichlari -b,-(ib) orqali bog'lanib keladi va turli xil nozik ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi: ketdi-ketib qoldi; yozdi-yozib tashladi; tashlab ketdi-tashlab ketib qoldi; qochdi-qochibqoldi; urushdi-urishib berdi; qo'lladi-qo'llab yubordi; kuldi-kulib qo'ydi kabi.

O'zbek tilida bulardan tashqari alohida badiiy tasvir ko'rinishlari, vositalari ham bo'lib, ularga metafora, metonimiya, sinekdoxa, safatlash, o'xshatish, kesatish (ironiya), istehzo (sarkazm), mubolag'a, kuchaytirish, jonlantirish, zidlash (tazod), zinapoyalash, ketma-ket keltirish, ritorik so'roq, bog'lovchisizlik yoki ko'p bog'lovchilik; to'xtatib qoldirish (ellipsis), badiiy takror, badiiy o'rin almashtirish (inversiya) kabilari kiradi.²⁰

O'zbek tilida hozirgi kun nuqtai nazaridan eskirgan tarixiy deb baholalanayotgan so'zlar va turli xil grammatik ko'rsatkichlar ham bor, ular ham tasviriy vosita vazifasini o'taydi. Masalan: ulus, kiron, kishvar, kushod, kulba, kutvol, mavlono, majnunvor, mag'firat, mahvash kabi so'zlar va -ur(-ar), -mak(-moq), -din(-dan), -lay (-nadi) kabi vositalar.

Ko'rinib turibdiki, o'zbek tilidagi har bir til birligi, jumladan, tovushlar, qo'shimchalar, so'zlar va iboralar, gaplar ko'rinishlari kabilarning ichki imkoniyatlari rang-barangdir. Til birliklaridagi ana shu imkoniyatlarning ko'pligi va rang-barangligi ifoda vositalarining turli-tumanligi tilning boyligini belgilaydi. O'zbek tili ana shunday imkoniyatlarga boy tildir. Bu imkoniyatlar shu xalq vakillarining hammasiga barobar xizmat qiladi. Biroq, shunga qaramay, ayrimlarning nutqlari boy, ayrimlarning nutqlari esa kambag'al, quruq, ta'sirsiz, ya'ni qashshoq bo'lishi mumkin. Til boyliklaridan bahramand bo'lgan holda, undan nutq jarayonida mohirlik bilan foydalanish ham kerak. Shundagina til boyliklari, tilning barcha imkoniyatlari nutqda o'z ifodasini topadi, o'z imkoniyatlarini namoyish etadi.

²⁰ Y. Tojiyev, N. Hasanova, H. Tojmatov, O. Yo'ldosheva "O'zbek nutqi madaniyati va uslubiyat asoslari". T-1994

Me'vor- jamiyat a'zolari tomonidan qabul qilingan, maqullangan va ularga tushunarli bo'lgan til birliklarining nutq jarayonida qo'llanish holati va imkoniyatidir.

Vulgarizm-bu qo'pol, dag'al yoki uyat so'zlardir. Vulgarizmlar tilda mavjud bo'lgan so'kish va qarg'ish so'zlardir: haromi, qiztaloq, yer yutkur, oqpadar va boshqalar.

Varvarizmlar-(yun. barbaros — aynan ajnabiy) — ma'lum bir tilga chet tillardan kirib kelgan, tilda to'la o'zlashmay, yotligi bilinib turadigan so'z va iboralar. V. asosan so'zlashuv uslubiga xos, tilning adabiy me'yorini buzadi va uning asosiy lug'at tarkibiga kirmaydi. Varvarizmdan ba'zan badiiy adabiyotda mahalliy muhitni berish, obrazlarni xoslashtirishda foydalaniladi.

Jargon-(frans. jargon. — safsata) — biror ijtimoiy guruhning o'ziga xos leksikasi, fonetikasi va grammatikasi bilan umum so'zlashuv tili va mahalliy dialektlardan farq qiladigan tili.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Adabiy til deb nimaga aytiladi?
2. Adabiy tilning so'zlashuv nutqidan qanday farqi bor?
3. Tilning boyligi nimada namoyon bo'ladi?
4. Tarixiy so'zlar deb qandan so'zlarga aytiladi?

6-MAVZU: GRAFIKA VA ORFOGRAFIYA

REJA:

1. Grafika haqida umumiy ma'lumot
2. Hozirgi yozuv va uni ifoda etuvchi vositalar
3. Orfografiya (imlo)

Tayanch tushunchalar: grafika, yozuv, imlo, grammatik takror, badiiy takror,

Tilshunoslik lug'atlarida grafika tushunchasiga ikki xil ta'rif beriladi:

1. Nutq tovushlarini yozib ifodalash vositalarining muayyan tizimi.

2. Tilshunoslikning alifbodagi harflar tarkibini, shaklini, harf va nutq tovushlari orasidagi munosabatni belgilash bilan shug'ullanuvchi amaliy sohasi".²¹

Grafika grekcha *grafikos* so'zidan olingan bo'lib, *yozuv* degan ma'noni bildiradi. Grafika og'zaki nutqni turli shakllar, belgilar, raqamlar va chiziqlar yordamida aks ettiruvchi tilshunoslik sohasi hisoblanadi. Grafik vositalarga harflar, belgilar va tinish belgilari kiradi. Harf – tovush ifoda etuvchi shakl.

Til va yozuv

Til va yozuv o'zaro uzviy bog'liq va aloqador hodisadir. Til jamiyat bilan bir vaqtda yuzaga kelgan. U jamiyatning bo'lishida muhim omillardan biridir. Tilsiz jamiyat bo'lmaydi. Yozuv – jamiyatning madaniy yutuqlaridan biri. U jamiyat taraqqiyotining keyingi bosqichlarida hayotiy zarurat natijasi sifatida yuzaga keldi, yaratildi.

Yozuv ham til kabi jamiyat a'zolarining aloqa-aralashuvida asosiy vosita sifatida xizmat qiladi. Ko'p hollarda yozuv tilning o'mini beradi. Lekin til va yozuvning o'ziga xos ahamiyatli tomonlari bor. Yozuv fikrni yetkazishda masofa jihatidan chegara bilmaydi. Til esa

²¹ A. Hojiyev. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. T.: "O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti. 2002. 33-bet.

vaqt va makon jihatdan chegaralangan. U yaqin masofada turgan suhbatdoshiga eshutiladi. Yozuv madaniy, ma'rifiy va adabiy boyliklarni keyingi avlodlarga meros sifatida qoldirish imkoniyatiga ega. Og'zaki nutq esa aytilayotgan paytdagina qabul qilinadi. Biroq yozuv maxsus yozuv qurollari, sharoit, vaqt va shartli belgi shakllarni talab etadi. U tilni barcha nozikliklari bilan aks ettira olmaydi. Shunga qaramay, jamiyatda yozuvning o'z o'rnini bor yozuv masofa bilan ajralgan odamlar orasida aloqa munosabatini ta'minlashda, barcha uchun tushunarli bo'lgan adabiy tilning yuzaga kelishida, madaniy-adabiy boyliklarni keyingi avlodlarga yetkazishda katta imkoniyatlarga ega.

Tarixchilarning aniqlashicha, yozuv dastlab Messopotamiya degan joyda paydo bo'lgan va bu yozuv tarixga **mixxat** nomi bilan kirgan. Bu xat eramizdan oldingi V–IV asrlarda O'rta Osiyoning Eronga yaqin hududlarida rasmiy yozuv sifatida ishlatilgan. Hozirgi eramizdan boshlab taxminan VI asrgacha **so'g'd** yozuvi ishlatilgan. V–VIII asrlar davomida turkiy xalqlar **runik** yozuvidan foydalanishgan. Qadimgi turkiy yozuv yodgorliklari dastlab Janubiy Sibirning Enasoy daryosi havzalarida va Mo'g'ulistonning O'rxun vodiysida topilgan. Shunga nisbatan qadimgi turkiy yozuv O'rxun-Enasoy obidalarining yozuvi deb ham yuritiladi. 1893-yili daniyalik olim N.Tomsen va rus olimi V. V. Radlov qadimgi turkiy yozuvni o'qishga muvaffaq bo'ldilar. O'rxun-enasoy yozuvlari Rim yozuvlariga o'xshab ketganligi uchun **run (runik)** yozuvlari yoki **dulbarchin** deb ham yuritiladi.

O'rta Osiyoning bizga ma'lum bo'lgan eng qadimgi mahalliy xalqi sak va massaget urug'lari bo'lib, ularning ham o'z yozuvlari mavjud edi. Ana shu yozuvdan qadimiy **xorazmiy** va **so'g'd** yozuvlari yaratilgan. **Xorazmiy** yozuvi ham o'zbek xalqi ajdodlari tomonidan qo'llanilgan yozuv bo'lib, bu yozuv II asrning oxiri III asrning boshlarida xorazmshoh chiqargan pullarda uchraydi. 1970-yillargacha turkiy yozuv eramizning VI–VII asrlarida shakllangan degan fikr yetakchi edi. Keyingi topilmalar turkiy yozuvning ildizlarini ikki yarim ming yillik o'tmishdan izlamoq kerak, degan xulosani chiqarishga asos bo'ldi. 1988-yilda Andijon viloyatining Marhamat tumanidagi Lo'mbitepa yodgorligidan ko'za topildi.

VI–VII asrlardan to XV asrlargacha turkiylar va mo'g'ullar uyg'ur yozuvidan foydalanishgan. Bu yozuvda bitilgan yodgorliklarning eng qadimgisi Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarining Vena

lutubxonasidagi nusxasidir. Ahmad Yugnakiyning “Hibat-ul-haqoyiq” (“Hoqiqatlar armug‘oni”), Xorazmiyning “Muhabbatnoma”, Lutfiy va boshqa shoirlarning ayrim she‘rlari **uyg‘ur** yozuvida yozilgan. Uyg‘ur yozuvi X-XV asrlarda mavjud bo‘lib, arab yozuvi bilan ma‘lum darajacha baravar ishlatilgan. 720-yildan boshlab **arab** yozuvi tarqala boshlagan. Arab yozuvida bitilgan eng qadimgi turkiy yodgorliklar XI asrda tanluqlidir. Bular Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarining Namangan va Qohira nusxalaridir. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit-turk” nomli asari ham arab yozuvida yozilgan. Xalqlarimiz taxminan 1200 yildan ko‘proq vaqt davomida arab alifbosidan foydalangan. 1929-yildan **lotin** alifbosi asosidagi yangi yozuvga o‘tilgan edi. 1940- yildan boshlab esa **rus (kirill)** grafikasi asosidagi yangi o‘zbek alifbosiga o‘tildi.

Bizning davrimizda jahondagi xalqlar 220 xil yozuvdan foydalanadilar. Shu yozuvlardan juda keng tarqalgani **lotin** yozuvi bo‘lib, jahon xalqlarining 30 foizidan ziyodi shu yozuvni qo‘llaydilar. 1991-yil 2-3 sentyabrda bo‘lib o‘tgan Oliy Kengash yig‘ilishida o‘zbek yozuvini lotin alifbosiga o‘tkazish to‘g‘risida qonun qabul qilindi. 1995-yil 6-maydagi Oliy Majlis sessiyasida bu alifboga ayrim o‘zgarishlar kiritildi va bu yozuvga to‘liq o‘tish muddati 2005-yil sentabr oyi deb belgilandi. 2004-yilda chiqarilgan qonunga ko‘ra esa lotin yozuviga to‘liq o‘tish muddati 2010-yil sentabriga qadar cho‘zildi.²² Isloh qilingan yangi o‘zbek alifbosida 29 ta harf bor. Ulardan 3 tasi harfiy birikma: sh, ch, ng:

Aa(1) Bb(2) Dd(3) Ee(4) Ff(5) Gg(6) Hh(7) Ii(8) Jj(9) Kk(10) Ll(11) Mm(12) Nn(13) Oo(14) Pp(15) Qq(16) Rr(17) Ss(18) Tt(19) Uu(20) Vv(21) Xx(22) Yy(23) Zz(24) O‘o‘ (25) G‘g‘ (26) Sh sh(27) Ch ch(28) Ngng(29).

Hozirgi yozuv va uni ifoda etuvchi vositalar

1996-yildan boshlab lotin alifbosi asosidagi o‘zbek yozuvi joriy etildi. Bu alifboda 29 ta shakl bo‘lib, ular 30 ta tovushni ifodalash uchun xizmat qiladi.

Hozirgi o‘zbek yozuvidagi undosh harflar bir tovushni ifoda etadi.

(**Jj** harfi bundan mustasno).

Ularning har biri bir tovushni ifodalash uchun **Jj** ishlatiladi:

²² “Qadqon” jurnali, 2004-yil, 7-son.

1) qorishiq, portlovchi **j** (**d+j**) tovushini (*jo'ja, jayron, avj* kabi)

2) sirg'aluvchi **j** tovushini (*jurnal, jirafa*) bildiradi.

Mazkur yozuvda uchta harf birikmasi mavjud: *ng, sh, ch*. Ular so'z tarkibida ajratilmaydi va bo'linmas bir tovushni ifoda etadi: **ng** sayoz til orqa, portlovchi, sirg'aluvchi, sonor undosh tovushini (*tong, ohang, chang, manglay*), **ch** til oldi, qorishiq portlovchi, jarangsiz undosh tovushni (*charos, tinch, sinch, choynak*), **sh** til oldi, sirg'aluvchi, jarangsiz undoshni (*shabada, shar, shahar, toshqin, bosh*) ifodalaydi.

Tovushlar ikki turga bo'linadi:

1) unli tovushlar

2) undosh tovushlar

Ular unli va undosh harflar bilan belgilanadi. Hozirgi o'zbek alifbosida 6 unli tovush va 6 ta unli harf bor (*a, o, u, i, o', e*). 24 ta undosh tovush 23 ta undosh harf bilan belgilab ko'rsatiladi (*b, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, r, s, t, v, x, y, z, sh, ch, ng*). Har bir harfning bosh va kichik, bosma va yozma shakllari bor. Harflarning alifbo tartibini bilish muhim amaliy ahamiyatga ega. Chunki turli lug'atlar, davlat idora organlarida, arxivlarda saqlanadigan hujjatlar, ro'yxatlar alifbo tartibida tuziladi. Yozuvda harflar bilan birga tinish belgilar: (.) (,) (?) (!) (:) (;) (...) («») (-) (') ham qo'llanadi.

Urg'u (') belgisi so'z bo'g'inlaridan birining boshqalariga nisbatan kuchliroq talaffuz qilish uchun unli harf ustiga qo'yiladi. Yozuvda harflar bilan birga tinish belgilarning ham roli katta. Tinish belgilari yordamida fikr yozuvda aniq, ravshan va tushunarli qilib beriladi. Og'zaki nutqning fikrini to'liq ifodalash uchun xizmat qiladigan ohang va pauzalari yozuvda tinish belgilari orqali ifoda etiladi. Tutuq belgisi (') ham grafik vositalardan biri sifatida quyidagi vazifalarni bajaradi:

1) so'zda unli tovushdan keyin kelib, uning cho'ziq aytilishini (*a'lo, e'tibor, iste'mol*);

2) so'zda undoshdan keyin kelib, oldingi bo'g'in bilan keyingi bo'g'inning ajratib aytilishini bildiradi;

3) so'z ma'nolarini farqlab beradi (*ta'na — malomat, tana — organism*);

4) s va h tovushlarini sh tovushidan farqlaydi: *Is'hoq*.

Orfografiya (imlo)

Orfografiya grekcha **orphos** (to'g'ri) va **grapho** (yozaman) so'zlaridan tashkil topgan bo'lib, «to'g'ri yozaman» degan ma'noni bildiradi. Jamiyatning har bir a'zosidan to'g'ri so'zlay olish va savodli yozu bilish talab etiladi. O'quv muassasalari oldida turgan asosiy vazifa ham shu talab asosida kelib chiqadi. Adabiy tilning ikki shakli bo'lib, ulardan biri yozma nutqdir. Bu nutq orfografiya qonun-qoidalariga asoslanadi. Demak, **orfografiya** adabiy tilning yozma shakliga xos bo'lib, u tildagi o'zak-negiz va qo'shimchalarni yagona tarzda to'g'ri yozish haqidagi qoidalar yig'indisidir. Kirill grafikasi asosidagi imlo qoidalari 1956-yilda tasdiqlangan. Bu imlo qoidalari quyidagi bo'limlarni o'z ichiga olgan:

Oldingi imlo qoidalari bilan hozirgi imlo qoidalari o'rtasida quyidagi ayrim o'zgarishlar mavjud:

1) puft so'zlar orasida bog'lovchi bo'lib kelgan yuklamalar o'zi bog'langan so'zdan chiziqcha bilan ajratiladi: *do'st-u dushman, kechayin kunduz*;

2) yil, oyni ko'rsatuvchi raqamlardan keyin ham chiziqcha qo'yiladi: *1995-yil 24-avgust*;

3) kirilchadagi *u* harfi so'z boshida va oxirida *s* harfi bilan beriladi: *улик- sirk, абзац- abzas*. So'z o'rtasida unlidan keyin *ts* harfiy birlasmasi, undoshdan keyin esa *s* harfi bilan beriladi: *лицей- litsey, акция- aksiya*.

4) *-ga* qo'shimchasi *g'* tovushi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda morfologik yozuv bo'yicha asliga muvofiq yoziladi: *bog'+ga= bog'ga, tog'+ga=tog'ga*.

5) oldin shakliiy yozuv qoidasiga muvofiq yozib kelingan juda ko'p chet tili so'zlari endilikda fonetik yozuv bo'yicha yoziladigan bo'ldi (bu o'zgarish asosan tarkibida *ě, ю, я* harflari qatnashgan so'zlarga tegishlidir): *sentabr* (сентябрь), *oktabr* (октябрь), *budjet* (бюджет), *režissor* (режиссёр), *likor* (ликёр).

6) ayrim so'zlar esa oldin fonetik yozuv bo'yicha yozilgan bo'lsa, yangi alifboda morfologik yozuvga ko'ra yoziladigan bo'ldi: *ertalabki omas ertalabgi*. Imlo qoidalari orfografiyaning fonetik, morfologik, shakliy, an'anaviy va differentsiatsiya tamoyillari asosida ishlab chiqilgan.

Grafika – grekcha grafikos soʻzidan olingan boʻlib , yozuv degan maʼnoni bildiradi.

Harf – tovushning yozuvdagi ifodasidir .

Unli tovush – ogʻiz va boʻgʻiz boʻshligʻidan chiqayotganda hech qanday toʻsiqqa uchramay hosil boʻladigan , tarkibi ovozdan iborat tovushlar.

Fonetik tamoyil – bu tamoyilda soʻzlar , soʻz tarkibidagi qoʻshimchalar qanday talaffuz qilinsa , shunday yoziladi .

Morfologik tamoyil – bu tamoyilga koʻra soʻzlarning tarkibiy qismlari : oʻzak – negiz va qoʻshimchalar qanday talaffuz etilishidan qatʼiy nazar asldek yoziladi .

Shakliy anʼanaviy tamoyil – unga koʻra boshqa tillardan oʻzlashgan soʻzlar hozir ham oʻtmishdagi shakliga muvofiq yoziladi .

Differensiya tamoyili – bu tamoyilga koʻra , shakli yoki talaffuzi bir xil boʻlgan soʻzlar yozuvda turli shartli belgilar bilan farqlanadi .

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Grafika haqida umumiy maʼlumot bering
2. Hozirgi yozuv va uni ifoda etuvchi vositalarga nimalar kiradi?
3. Orfografiya deganda nimani tushundingiz?
4. Adabiy til deb nimaga aytiladi?
5. Adabiy tilning soʻzlashuv nutqidan qanday farqi bor?
6. Tilning boyligi nimada namoyon boʻladi?
7. Tarixiy soʻzlar deb qandan soʻzlarga aytiladi?

7-MAVZU: LEKSIKOLOGIYA

REJA:

1. Leksikologiya haqida umumiy ma'lumot
2. So'zning leksik va grammatik ma'nolari
3. Bir ma'noli va ko'p ma'noli so'zlar
4. O'zbek tilining lug'at tarkibi

Tayanch tushunchalar: leksika, grammatika, bir ma'noli so'zlar, ko'p ma'noli so'zlar, lug'at

Leksikologiya²³ o'zbek tili kursining lug'at tarkibi (leksikasi)ni o'rganadigan bo'limidir. Tilda mavjud bo'lgan barcha so'zlar va iboralar yig'indisi **leksika** deyiladi. Bu so'zlar shu tilning lug'at bo'linimini tashkil etadi. Leksikologiya tilning lug'at tarkibini ikki tomondan: 1) **ichki** va 2) **tashqi** tomondan tekshiradi. Tilning lug'at tarkibini ichki tomondan o'rganadigan sohasi **semasiologiya**²⁴ deb yuritiladi. Unda so'z va iboralarning nutqda ma'no ifodalash xususiyati o'rganiladi. Har qanday so'z tilda paydo bo'lishi bilan o'zining shakli va ma'nosiga ega bo'ladi, borliqdagi predmet, hodisa, belgi, hodisalarni ifodalaydi. So'zdagi ma'no turli ta'sir va talablar asosida taraqqiy etib boradi. Demak, semasiologiya so'z hamda turg'un iboralarning ma'no xususiyatlarini tekshiradi. Leksikologiya²⁵ning yana bir sohasi **etimologiya** deb yuritiladi. U tilning lug'at tarkibidagi so'z va iboralarning tarixan kelib chiqishini, yasama so'zlarning va boshqa tillardan kirgan so'zlarning ma'noli qismlarini izohlaydi. Demak, etimologiya so'zning ikki tomonini ham, ya'ni ichki – ma'no tomonini hamda tashqi – tovush tomonini ham tahlil qiladi. Leksikologiya tashqi tomondan lug'at tarkibining hozirgi ahvolini, tilning lug'at tarkibida

²³ Leksikologiya – grekcha – *lexikos* – «lug'atga (so'zga) oid», *logos* – «ta'limot», «fikr» elementlaridan tuzilgan.

²⁴ Semasilogiya – grekcha *semasio* – «belgi», «tamg'a» va *logos* – «ta'limot» ma'nolarini bildiradi.

²⁵ Etimologiya – grekcha *etymon* – «haqiqat», *logos* – «ta'minot» ma'nolarini ifodalaydi.

sodir bo'layotgan turli o'zgarishlarni: so'zlarning qo'llanish darajasini, ba'zi so'zlarning eskirib iste'moldan chiqib ketishini (*sekretar, oblastkabi*), fan, madaniyat va texnikaning uzluksiz rivojlanishi bilan tilning yangi so'zlar hisobiga boyishini, ba'zi so'zlar ma'nosida sodir bo'ladigan o'zgarishlarni (ma'no ko'chish hodisasini) o'rganadi. Leksikologiyani yana bir sohasi **leksikografiya**²⁶ deb yuritiladi.

Leksikografiyaning vazifasi tildagi so'zlarni yozma ravishda to'plashdir. Leksikografiya so'z va iboralarni ma'lum bir sohalar bo'yicha to'plab, muayyan tartibda keltiradi (alifbo tartibiga soladi) va lug'at kitoblari shaklida nashr etadi. Leksikologiya tilning fonetika va grammatika bo'limlari bilan bevosita bog'liq. Fonetika nutq tovushlarini o'rganadi. Leksika shu tovushlar asosida shakllanadigan so'zni, grammatika o'z qonun-qoidalari asosida so'zlarni o'zaro bog'laydi va tilni fikr ifodalash uchun tayyorlaydi. Demak, tovush bo'lmasa, so'z bo'lmaydi, so'z bo'lmasa grammatikaning ham bo'lishi mumkin emas. Ma'lumki, so'zlovchi tilning lug'at tarkibidan maqsadiga muvofiq tarzda foydalanadi. Bu leksikologiyani uslubiyat bilan o'zaro bog'liq ekanini bildiradi. Lug'at tarkibi shu tilda so'zlashuvchi xalqlarning moddiy va ma'naviy madaniyat tarixi bilan bog'liq. Shuning uchun leksikologiya tarix, arxeologiya, adabiyot, falsafa kabi ijtimoiy fanlar bilan ham yaqindan aloqadadir.

So'zning leksik va grammatik ma'nolari

So'z nutq tovushlarining muayyan tartibda birikishidan hosil bo'lib, ma'no anglatuvchi til birligidir. So'zning tovush tomoni fonetikada, grammatik tomoni grammatikada, ma'no tomoni leksikologiyada o'rganiladi. So'zning barcha tomonlari nazarda tutilsa, u til va nutqning eng muhim elementlaridan biri ekanligi anglashiladi. So'z til birligi sifatida ma'no ifodalash xususiyatiga ega. So'zning ma'nosi narsa-hodisalar bilan bog'lanishidan kelib chiqadi, bu bevosita bog'lanish bo'lmay, borliqning inson ongida aks etishi orqali yuzaga keladi. Insonning borliqni anglashi, ongida aks ettirishi so'z ma'nosida o'z aksini topadi. Borliqni bilish narsa-hodisa haqida tushunchaga ega bo'lishdir. Tushunchada so'zning umumiy va muhim belgilari mujassamlashadi. Bu belgilar uni boshqa predmetlardan ajratib

²⁶ Leksikografiya – grekcha *lexikos* – «lug'at» va *grapho* – «yozaman» degan ma'noni bildiradi.

turadi. Inson ma'lum bir predmet, belgi, harakat, holat kabilarning umumiy va o'ziga xos muhim xususiyati asosida ularni boshqa shu kabi predmet, belgi, harakatlardan ajratadi. Demak, so'z tushunchaning nomi, tushunchaga ega so'z ma'nosining asosini tashkil etadi. So'z asosida yotgan tushuncha so'zning leksik ma'nosi sanaladi. Demak, so'zning leksik ma'nosi uning material ma'nosi bo'lib, so'z ifoda etgan aniq bir predmet belgi, harakat, miqdor kabilardan iborat bo'ladi: *anor*, *dekkan* – predmet tushunchasini, *ekdi* – harakat, *qizil* – belgi, *o'nta*, *ko'p* – miqdorga ko'ra belgi, *men*, *sen* – shaxs tushunchasini ifodalaydi. Demak, ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish so'z turkumlari lug'aviy ma'no bildiradi. So'zlarning lug'aviy ma'nodan tashqari, grammatik ma'nolarga ham ega bo'ladi. So'zning lug'aviy ma'nosi leksikologiyada o'rganiladi. Grammatik ma'no grammatikada o'rganiladi. Yordamchi so'z turkumlari lug'aviy ma'no ifodalamaydi, ular grammatik ma'no ifodalashga xizmat qiladi. So'z lug'aviy ma'no-tushunchadan tashqari, insonning narsa va hodisaga bo'lgan ijobiy yoki salbiy munosabatini ham bildiradi. Insonning ijobiy va salbiy munosabati so'z hissiy-ta'siriy bo'yog'i deb yuritiladi. Masalan, *yuz*, *aft*, *bashara*, *turq*, *chehra*, *oraz*, *chiroy* kabi sinonimlar qatorida *yuz* so'zi odam a'zosining biri haqidagi tushunchani anglatadi, bu ijobiy yoki salbiy ma'no ottenkasiga ega bo'lmagan betaraf so'z. *Aft*, *bashara*, *turq* so'zlarida so'zlovchining asosiy-bosh tushunchaga qo'shimcha salbiy munosabatini ifoda etuvchi ma'no ham mavjud. *Chiroy*, *chehra*, *oraz*, *ruxsor* so'zlariga so'zlovchining ijobiy (hayrixoxligi, yoqimli, go'zal kabi ma'no) munosabati ham yuklatilgan. Bunday qo'shimcha ma'no ottenkalar kishilarning hissiyotiga o'z ta'sirini o'tkazadi. So'zdagi salbiy hissiy-ta'siriy bo'yoq muayyan matn tarkibida oydinlashadi. *Bet* so'zi «*Beti qursin*» gapida salbiy ma'no, «*Beti-betiga tushsa nima deydi*» gapida bu salbiy ma'no kuchsizlanadi. *Kitobning beti* birikmasidagi beti so'zida salbiy ma'no umuman yo'q. Hissiy-ta'siriy bo'yoq tildagi hamma so'zlarda bo'lmaymaydi. Masalan, ilm-fan, texnikaga oid atamalarda hissiy-ta'siriy bo'yoq bo'lmaydi. So'zlar og'zaki va yozma nutqda qo'llanishiga ko'ra ham farq qiladi. *Aft*, *bashara*, *turq* so'zlari ko'proq og'zaki nutqda, *chiroy*, *oraz*, *ruxsor* ko'proq yozma nutqda, *yuz* so'zi har ikkala nutqda qo'llanadi. Ko'rinish turibdiki, so'zlar biror nutq uslubida qo'llanishga moslashgan bo'ladi, bu ulardagi uslubiy belgi deb yuritiladi. Uslubiy belgi-so'zning ma'lum

uslubga mansubligini ko'rsatuvchi belgi. Masalan, *metro* – so'zlashuv uslubida *metropolitan* kitobiy uslubda qo'llaniladi. Leksik ma'no deganda so'z ifoda etadigan tushuncha, hissiy-ta'siriy bo'yoq va uslubiy belgilar yig'indisi tushuniladi. Demak, tushuncha, hissiy-ta'siriy bo'yoq, uslubiy belgi leksik ma'no komponentlari deyiladi.

Bir ma'noli va ko'p ma'noli so'zlar

Tildagi so'zlar bir ma'noli va ko'p ma'noli bo'ladi. Gap ichida ham, gapdan tashqarida ham aynan bir ma'noni ifoda etuvchi so'zlar **bir ma'noli so'zlar**²⁷ deyiladi. Masalan, *kompas, marmar, morfologiya, taassurot, xulosa, gigiyena, g'oya, mimika, qobiliyat, fonema* va b. So'zlar ba'zan alohida holatda, nutqdan tashqarida bir xil ma'noni, gap tarkibida boshqa so'zlar bilan bog'liq holda boshqa bir ma'no anglatishi mumkin. Masalan, *pasaymoq* so'zi gapdan tashqarida olinganda erga tomon yaqinlashmoq ma'nosini bildiradi. Gap tarkibida esa *bilimi pasaydi, ko'rish sezgisi pasaydi* kabi boshqa ma'nolarni bildiradi. Bu so'zlar birdan ortiq leksik ma'no ifodalayotgani uchun ko'p ma'noli so'z sanaladi. Demak, nutqdan tashqarida bir ma'no, nutq tarkibida boshqa so'zlar bilan bog'liq holda yana boshqa ma'no ifodalovchi so'zlar **ko'p ma'noli so'zlar**²⁸ deyiladi. Ko'p ma'nolilik til taraqqiyoti davomida kelib chiqadi. Tildagi har qanday so'z, avvalo biror narsa yoki hodisani atash tufayli paydo bo'ladi, ya'ni bir ma'nonigina ifodalaydi. Keyinchalik esa shu so'z taraqqiyoti ma'no tufayli ko'p ma'noli so'zga aylanishi mumkin. Ko'p ma'noli so'zlarda 2 xil ma'no farqlanadi:

- 1) bosh (asl, o'z) ma'no;
- 2) yasama (ko'chma) ma'no.

Bosh ma'no so'zning nutqdan tashqarida ifodalagan ma'nosi bo'lib, u boshqa ma'nolarning kelib chiqishiga asos bo'ladi. Yasama ma'no bosh ma'noning taraqqiyoti bilan yuzaga keladi. Masalan, *og'iz* so'zining bosh ma'nosi insonning tana a'zosi, *g'orning og'zi, qopning og'zi* yasama ma'no. So'zning yasama ma'nosi gapdagi boshqa so'zlar bilan bog'liq holda anglashiladi. Ma'no taraqqiyoti qonunlariga ma'no ko'chishi, ma'no kengayishi, ma'no torayishi hodisalari kiradi.

²⁷ Bir ma'nolilik – monosemantizm (gr. monos – «bir», sementikos – «belgi», «ma'no») deb yuritiladi.

²⁸ Ko'p ma'nolilik – «polisemitizm» (gr. poli – «ko'p», sementikos – «belgi», «ma'no») deb yuritiladi.

Soʻz maʼnosining koʻchishi besh xil boʻlib, ular quyidagilar:

- 1) metafora;
- 2) metonimiya;
- 3) sinekdoxa;
- 4) kinoya;
- 5) vazifadoshlik yoʻli bilan koʻchish.

Metafora (grekcha *metaphora* – «koʻchirma») narsa va hodisalar orasidagi oʻxshashlik asosida ulardan birining ifodasi boʻlgan soʻzni ikkinchisini ifodalash uchun qoʻllashdir, metaforada shakliy oʻxshashlik: belgi-xususiyat, harakat-holat nazarda tutiladi. Shu tufayli ot, sifat va feʼl turkumlarida metafora yoʻli bilan koʻchish hodisasi mavjud. Masalan, tish, engil, pasaydi soʻzlarining maʼnosini kuzating:

Tish: 1) odamning tishi (bosh maʼno);

2) arraning tishi (yasama maʼno).

Yengil: 1) yengil eshik (bosh maʼno);

2) *yengil taʼzim* (yasama maʼno).

Pasaydi: 1) samolyot pasaydi (bosh maʼno);

2) bilimi pasaydi (yasama maʼno).

Metaforaga quyidagilar asos boʻladi:

1) odamning tana aʼzolari nomlari: bet, yuz, burun, quloq, koʻz, lab, tish, elka, oyoq, ogʻiz kabi;

2) kiyimlar va ularning biror qismini nomlari: etak, yoqa kabi;

3) hayvon, parranda va hasharotlarning biror aʼzosining nomi: qanot, dum,

tumshuq;

4) oʻsimlik va uning bir qismi nomi: tomir, ildiz;

5) qurol nomi: nayza, pichoq;

6) turli belgi, harakat nomlari boʻlgan soʻzlar: baland, past, olmoq, chaqmoq kabi.

Metonimiya – narsa, belgi va harakatlar oʻrtasidagi aloqadorlik asosida maʼno koʻchish hodisasi. Bu aloqadorlik oʻrin va vaqt jihatdan boʻladi. Metonimiyada bir predmet bilan ikkinchi predmet orasida doimiy real aloqa mavjud boʻladi. Quyidagi gaplardagi soʻzlarning maʼno munosabatini kuzating:

Sinekdoxa– Narsa yoki shaxs qismati nomini aytish bilan oʻzini (butunni) yoki narsaning nomini aytish bilan uning qismini tushunishga asoslangan maʼno koʻchish hodisasi. Masalan: Besh qoʻl barobar

emas (butun nomi bilan qismni anglash). Dunyoda o'zimizdan qoladigan tuyog'imiz... (A.Qodiriy) Sinekdoxa qism nomini butunni ifodalash uchun (oqsoqol, oqsoch, jigar, tirnoq, tomir), kiyim nomini odam yoki boshqa biror tirik mavjudotni ifodalash uchun (qizilishton), qurol nomini shu qurolni ishlatadigan kishini ifodalash uchun (nayza, qilich, tig', ketmon – «jangchi» ma'nosida), hayvonlarning biror a'zosi nomini o'sha hayvonni ifodalash uchun (bosh, tuyoq), meva nomini shu mevani beradigan daraxtni anglatish uchun (yong'oq, olma, nok, uzum) qo'llash yoki, aksincha, butun nomini qismni anglatish uchun (qo'l so'zini «barmoq» ma'nosida) qo'llash kabi miqdor munosabatlariga asoslanadi.

Kinoya – so'zlarning aks ma'noda qo'llash hodisasi. Bunday ko'chishlar yozuvda qo'shtirmoqqa olinadi. Masalan: *Shunaqa «do'stlar»ning kamroq bo'lganima'qul.*

Vazifadoshlik asosida ma'no ko'chishi – narsalarning bajaradigan vazifasining o'xshashligi asosida ma'no ko'chish hodisasidir. Ma'noning bunday ko'chishi metaforadagi kabi o'xshashlikka asoslanadi. Leksik metaforada predmetning sezgi organlariga ta'sir qiladigan material tomoniga – rangi, shakli, harakati kabi belgilariga asoslaniladi. Vazifadoshlik asosida ma'no ko'chishida predmetning hayotda bajaradigan vazifasi nazarda tutiladi. Masalan, o'q, siyoh, qalam kabi so'zlarning ma'nolaridagi ko'chish ular dastlab ifodalagan tushunchalar bilan hozirgilari orasida bajaradigan vazifa jihatdan o'xshashlikka asoslangan. Ilgari parranda patidan yoki qamishdan yasalgan yozuv qurolini qalam deb ataganlar. Graftitli yozuv quroli paydo bo'lgandan so'ng, uni karandash qalam deb, keyin esa to'g'ridan to'g'ri *qalam* deb atay berganlar. O'q - yoy o'qi; o'q - miltiq o'qi (bular shakl jihatdan emas, balki vazifasi jihatdan o'xshashdir. Siyoh so'zi tojik tilida «qora» degan ma'noni bildiradi. Yozuv quroli sifatida ishlatilgan suyuqlik qora rangda bo'lgani uchun siyoh deb nomlangan.

Hozirgi kunda yozuv uchun qo'llanadigan turli rangdagi suyuqliklar (qizil, ko'k, yashil) ham vazifasining o'xshashligi asosida siyoh deb atalmoqda: qizil siyoh (asl ma'nosi qizil qora), ko'k siyoh (asl ma'nosi ko'k qora). Metafora va metonimiya mahsuldor ko'chish yo'li, sinekdoxa, kinoya, vazifadosh asosida ma'no ko'chishi kam mahsul hodisalaridir.

So'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari

Tildagi so'zlar shakl va ma'no xususiyatlariga ko'ra o'zaro turli munosabatda bo'ladi. So'zlarning ayrimlari shakl jihatdan, ayrimlari ma'no jihatdan, ba'zilar esa talaffuzi jihatidan o'xshash bo'ladi.

1. Omonim so'zlar. Shakli (yozilishi va aytilishi) bir xil, ma'nosi har xil so'zlar omonimlar deyiladi. Omonim so'zi grekcha «bir xil» degan ma'noni ifodalaydi. Masalan: ot - hayvon, ot - uloqtirmoq, ot - im, og'iz - insonning tana a'zosi, og'iz - yangi tuqqan sigir sutidan tayyorlanadigan taom; chang - to'zon, gard, g'ubor, chang - to'rtburchak, yassi quti shaklidagi torlar tortilgan qo'sh cho'p bilan chalinadigan musiqa asbobi; qovoq - insonning tana a'zosi, ot, qovoq - poliz ekini, ot. Omonim so'zlar turkumiga (yuz - insonning tana a'zosi, ot, yuz - miqdor bildiruvchi son) oid bo'ladi.

Omonimlar 2 turga ajratiladi:

1) lug'aviy omonimlar;

2) grammatikomonimlar.

Lug'aviy omonimlar:

1) so'zlar doirasida;

2) iboralar doirasida bo'ladi.

1. Omonimlik hodisasi so'z bilan so'z doirasida bo'lsa, leksik omonim deyiladi. Masalan: kul (ot) - biror narsaning yonishi natijasida hosil bo'ladigan kukun. U oshxona oldida turgan kul chelakni olishga buyurdi (P.Tursun). Kul (fe'l) - zavq shovqini, hursandchilik bildiruvchi tovushlar chiqarmoq. Nega Aziz bu qadar shod: Yuzi kuladi, ko'zlari yonadi? (H.G'ulom).

2. Omonimlik hodisasi ibora bilan ibora doirasida bo'lsa, frazeologik omonim deyiladi. Masalan: bosh ko'tarmoq - qarshi qo'zg'olon ko'tarmoq, bosh ko'tarmoq - tuzalmoq, sog'aya boshlamoq. Grammatik omonimlar qo'shimchalar doirasidagi shakliy tenglikdir. Shakli bir xil, ma'nosi har xil qo'shimchalarga grammatik omonimlar deyiladi. Masalan: -im qo'shimchasi bilim - ot yasovchi qo'shimcha, to'rtburchak bilan ot yasaydi. Kitobim - I shaxs, birlik qo'shimchasi; -ki (teпки) - ot yasovchi qo'shimcha, -ki (kechki) -sifat yasovchi qo'shimcha. Ba'zi omonim so'zlar qo'shimchalar olganda ham omonimlik shaklini saqlab qoladi. Masalan, ter+im, ter+im. Birinchi so'z - ter ot turkumiga oid bo'lib, I shaxs, birlik egalik qo'shimchasini olgan, ikkinchisi fe'l turkumiga oid so'z ot yasovchi -im qo'shimchasini olgan. Bu so'zlar bir xil shaklini saqlab qolgan. Qo'shimchalar qo'shilganda ham

omonimlik shaklini saqlab qoladigan soʻzlar **omoformalar** deyiladi. Omoformalar bir xil soʻz turkumiga ham, boshqa-boshqa soʻz turkumiga ham oid boʻladi. Masalan, 1) bogʻ - mevazor (ot); 2) bogʻ-bogʻich (ot). Ularning qoʻshimcha olgandan keyingi grammatik shakllari:

- 1) bogʻni, bogʻning, bogʻdan;
- 2) bogʻni, bogʻning, bogʻdan.

Qiyoslang: oq (sifat)+ar – feʼl yasovchi qoʻshimcha; oq (feʼl)+ar – sifatdosh hosil qiluvchi qoʻshimcha. Omonimlar badiiy adabiyotda tuyuq janrida, ogʻzaki soʻzlashuv nutqida soʻz oʻyinlari, askiyalarda qoʻllanadi. Omonimlar koʻp maʼnoli soʻzlar maʼnosidagi bogʻlanishning yoʻqolishi, soʻzlardagi fonetik oʻzgarishlar va boshqa tildan soʻz oʻzlashishi jarayonida yuzaga keladi. Masalan: 1) bogʻ (mevazor) tojik tilidan kirgan, bogʻ (bogʻich) oʻzbekcha soʻz; 2) dam – nafas (oʻz maʼnosi), dam – bosqon (koʻchma maʼno), dam – hordiq (koʻchma maʼno). Ikkinchi misolda polisemiya hodisasi yoʻqolib, omonimiya hodisasi yuzaga keldi.

Sinonim soʻzlar. Shakli har xil, maʼnosi bir-biriga yaqin boʻlgan soʻzlar sinonim deyiladi. Sinonim soʻzlar bir predmet hodisaning (taom, ovqat; baxt, iqbol, tole, saodat), belgining (sezgir, ziyrak, tuygʻun; aniq, ochiq-ravshan, yorqin, oydin, ayon), harakatning (yordamlashmoq, koʻmaklashmoq) bir necha nomi. Sinonim soʻzi grekcha «bir nomli» degan maʼnoni ifodalaydi. Shuning uchun sinonimik hodisa bir soʻz turkumi doirasida yuzaga keladi. Sinonim soʻzlar aynan bir predmet, belgi, harakat tushunchasini ham, qoʻshimcha maʼno ottenkalari bilan farqlanadigan predmet, belgi, harakat tushunchalarini ham anglatadi. Masalan, tilshunoslik – lingvistika sinonimlarining maʼnosi aynan bir xil. Yigʻlamoq, yigʻlamsiramoq sinonimlarining maʼnosida farq mavjud. Bir maʼno atrofida birlashgan soʻzlar guruhi sinonimik qatorni tashkil etadi. Masalan: odam – kishi – inson – bashar; davolamoq, tuzatmoq; yorugʻ – nurli – charogʻon, yorqin – munavvar. Sinonimik qatorni tuzishda maʼnodosh soʻzlar uchu nasos qilib olingan soʻz bosh soʻz (dominanta) deyiladi. Sinonimik guruhdagi maʼnoli, barcha nutq uslublarida qoʻllanadigan, adabiy tilga mansub, maʼno doirasi keng boʻlgan soʻz bosh soʻz sifatida tanlab olinadi: botir – qahramon – dov yurak – qoʻrqmas – jasur. Sinonimik qatorni belgilashda soʻzlarning yagona umumiy belgisiga asoslanadi. Masalan: uy va bino soʻzlari bir-biriga

yaqin ma'noli bo'lsa ham, uy so'ziga xos asosiy tushuncha bilan (odam uchaydigan joy) «bino» so'zi ifodalaydigan tushuncha (imorat) o'rtasida umumiylik yo'qligi uchun ular sinonim bo'la olmaydi. Jins va tur munosabatidagi (daraxt – jins, olma – tur), predmet yoki harakatning bir tomonini obrazli qilib, bo'rttirib ifodalaydigan so'zlar o'zida predmet yoki harakat tushunchasiga kirishi mumkin bo'lgan tushunchani ifodalasa ham, predmet yoki harakatni to'raligicha anglatmaganligi, obrazlilik asosiy tushunchaga nisbatan kuchli bo'lsa (chuldiramoq, ping'illamoq, pichirlamoq, shipshitmoq, to'ng'illamoq, xag'illamoq so'zlari gapirmoq so'ziga sinonim bo'lmaydi), mohiyat jihatidan bir-biridan keskin farq qiladigan sotsial tuzumlarga xos bo'lgan tushunchalarni ifodalasa (mirshab – militsioner) ular o'zaro sinonim bo'la olmaydi.²⁹

boyligini tashkil etadi. Demak, tildagi barcha soʻzlar yigʻindisi lugʻat tarkibini tashkil etadi. Tilning lugʻat tarkibi qanchalik boy boʻlsa, unda fikrni mukammal ifodalash imkoniyati mavjud boʻladi. Tilning lugʻat tarkibi jamiyat taraqqiyoti jarayonida boyib boradi va oʻzgarib turadi, yaʼni ayrim soʻzlar ehtiyojning yoʻqligi yoki uning oʻrnini bosadigan soʻzning yuzaga kelishi bilan isteʼmoldan chiqib ketadi, yangi tushunchalarni ifoda etadigan soʻzlar kirib keladi. Hozirgi oʻzbek tilining lugʻat tarkibini quyidagi turkum soʻzlar tashkil etadi:

1. Kundalik turmushda ishlatiladigan hamma uchun tushunarli boʻlgan soʻzlar:

1) oziq-ovqatga doir narsalarning nomlari: *yogʻ, guruch, mosh, loviya, piyoz, kartoshka, sabzi, polov, arpa, bugʻdoy, un, shakar, non;*

2) narsa-buyum, qurol nomlari: *bolta, tasha, randa, arra, kosa, tovoq, taroq, daftar, ruchka, kitob, qalam, mashina, samolyot, poezd, elak, chakich, belkurak, ketmon, qamchi, pichoq;*

3) tabiiy borliqqa oid nomlar: quyosh, yer, oy, yulduz, osmon, chaqmoq, zilzila, shamol, qor, yomgʻir, bulut, tuman, oʻt, suv, daryo, togʻ, tosh, daraxt, kecha, kunduz, tun, yorugʻlik, oy, yil;

4) tirik mavjudot va ularning tana aʼzolari nomlari: kishi, odam, er, xotin, chol, kampir, qari, yosh, dehqon, bogʻbon, shifokor, oʻqituvchi, doʻst, dushman, mehnatkash, qush, hayvon, buzoq, mol, sigir, ot, mushuk, ilon, toshbaqa, chivin, qoʻl, oyoq, bosh, tish, jigar, qorin, ichak, kurak, burun, lab, koʻz;

5) qarindoshlikka oid nomlar: ota, ona, buva, buvi, momo, amaki, amma, xolla, togʻa, aka, opa, singil, uka, oʻgʻil, qiz;

6) jamiyatga oid nomlar: vatan, mamlakat, yurt, xalq, armiya, davlat, tuzum, jamiyat, tashkilot, hokimiyat, sud, prokrotura;

7) harakat bildiruvchi soʻzlar: yurmoq, turmoq, oʻtirmoq, yotmoq, uxlamoq, uygʻonmoq, yuvmoq, bormoq, kelmoq, kulmoq, yigʻlamoq, gapirmoq, oʻsmoq;

8) miqdor bildiruvchi soʻzlar: bir, ikki, uch, toʻrtinchi, oltinchi, oʻninchi, ming, oʻn ming, koʻp, oz, picha, sal;

9) olmoshlar: men, sen, biz, siz, u, ular, ana, mana shu, oʻsha, ana shu, kim, nima, qaysi, qachon, qayer, hamma, barcha;

10) holat va belgi nomlari: yaxshi, yomon, kuchli, qoʻrqoq, toʻgʻri, egri, baland, past, katta, kichik, achchiq, chuchuk, shirin, oq, qora, qizil, shoʻx, eski, yangi, oʻtkir, oʻtmas, asta, sekin, tez;

1. Jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq holda tilda paydo bo'layotgan yangi so'zlar, iboralar: bakalavr, magistr, magistratura, menejment, broker, fermer.

2. Iste'moldan chiqib ketgan va ketayotgan so'zlar: pud, botmon, mingboshi, jallod, sekretar, revolyutsiya, oblast, rayon, ministr.

3. Kasb-hunarga doir so'zlar: ag'darma chok, bigiz, sakmanchi (qo'zilarga qarovchi chorvador), dehqon (kulolchilikda ishlatiladigan tush o'g'ichi), randa, oxorcha, tahlilchi va boshqalar.

4. Fan-texnikaga doir atamalar: ega, kesim, gap, so'z turkumi, ot, inoyush, atom, zaryad, chumchuq, hujayra, qo'shuv, oluv, bo'luv, ko'paytiruv, fizika, professor, dotsent, xirurg.

5. His-tuyg'ularni ifodalaydigan so'zlar: ura, yasha, hormang, rahmat, barakalla, oh, voh, uh, ehhe, likillamoq, jimir-jimir.

6. Shevaga oid so'zlar: satil (chelak), so'ri (ishkom, supa), kura (kur'lik), ot (go'sht), sipsa (supurgi), kosa (piyola).

7. Jargon va argolar: oftobi olam, olam panoh, loy, yakan (pul), dunab (xotin), kalmata (so'z), otar (to'y), qiviz (non) va boshqalar.

O'zbek tili leksikasida o'z va o'zlashgan qatlam

Ma'lumki, o'zbek xalqi tarixiy davrlar mobaynida boshqa xalqlar bilan iqtisodiy, siyosiy, madaniy aloqada bo'lib kelgan. Bu aloqalar q'zaro aloqada bo'lgan xalqning tiliga ma'lum darajada o'z ta'sirini o'tkazadi. O'zaro ta'sir natijasida tilning barcha bo'limlarida: fonetika, leksika, grammatika kabilarda o'zgarishlar yuz beradi. Tildagi o'zgarish va rivojlanish tilning leksikasida kuchli bo'ladi. O'zbek xalqi qanday bo'lmagan tojiklar bilan qadimdan aloqada bo'ldi. Shuning turtibiy sabablari bilan bog'liq holda arab, ruslar bilan aloqada bo'ldi. Hozirgi davrga kelib bir qancha xorijiy davlatlar bilan do'stona aloqalar o'rnatilgan. Bular o'zbek tili leksikasiga ko'plab so'zlarning o'zlashishiga sabab bo'lmoqda. Hozirgi o'zbek tili leksikasi tarixiy jihatdan ikki qatlarga ajratiladi:

1. O'z qatlam.

2. O'zlashgan qatlam.

O'z qatlam. O'z qatlarga umumturkiy so'zlar va o'zbekcha so'zlar kiradi.

1. Umumturkiy so'zlar. Ko'pchilik turkum xalqlar tilida qo'llaniladigan, barcha turkiy tillar uchun umumiy bo'lgan so'zlar umumturkiy so'zlar deyiladi. Bu so'zlar turkiy qabilalarning goh

qo'shilishi, goh ajralishi natijasida yuzaga kelgan, hozirda turkiy xalqlar deb nomlanadigan kishilar tiliga mansub so'zlardir. Oltoy tillar oilasining turkiy guruhida (turkumida) 24 ta til: o'zbek, qozoq, uyg'ur, boshqird, qirg'iz, qoraqalpoq, turkman, ozarbayjon, no'g'oy, tatar, chuvash, yoqut, tuva, shor, qoraim, qo'miq, gagauz, xakas, balqar, oyrot, karagas, turk, qorachoy, oltoy turklari tillari mavjud. Umumturkiy so'zlar hozirgi o'zbek tili leksikasining asosiy qismini, deyarli yarmini tashkil qiladi. Umumturkiy so'zlar turli sohalarga oid bo'lib, ularga narsa-shaxs, belgi, miqdor, harakat, his-tuyg'u bildiradigan so'zlar kiradi: kishi, oyoq, qo'l, bosh, ko'z, qosh, qizil, ko'k, yashil, oq, bir, ikki, uch, to'rt, o'n, kel, tur, yot, o'tir, ol, ur, yaxshi, yomon, sen, u, biz, siz, ular, asta, sekin, tez kabi.

2. O'zbekcha so'zlar. O'zbek tili sharoitida o'zbek tili va boshqa til elementlari asosida yaratilgan so'zlar **o'zbekcha so'zlar** deyiladi. O'zbekcha so'zlar o'zbek tilining o'z ichki imkoniyatlari asosida, o'z qonuniyatlari asosida yaratiladi. Bunda quyidagi holatlar kuzatiladi:

1. Asli o'zbekcha so'zlarga shu tildagi so'z yasovchi qo'shimchalar yordamida hosil qilingan so'zlar: ter+im+chi, bir+lash+ma, qo'l+lan+ma, o't+kaz+gich, tur+g'un, bola+larcha;

2. Boshqa tildan o'zlashgan so'zlarga o'zbek tilidagi yasovchi qo'shimchalarni qo'shish bilan yasalgan so'zlar:

a) tojikcha so'zlardan yasalgan so'zlar: mard+lik, jang+chi, do'st+lik, pul+siz;

b) arabcha so'zlardan yasalgan so'zlar: rahbar+lik, qimmat+li, shifo+la+moq, nifoq+chi, nomus+li;

v) ruscha internotsional so'zlardan yasalgan so'zlar: sport+chi, razvedka+chi, beton+la+moq, ekskavator+chi;

3. Boshqa tillardan kirgan yasovchi qo'shimchalar yordamida o'z va o'zlashma so'zlardan hosil qilingan so'zlar: til+shunos, mehnat+kash, chizma+kash, kitob+xon, ilm+iy, vagon+soz va boshqalar.

O'zlashgan qatlam. Hozirgi o'zbek tilining lug'at tarkibiga tarixiy sabablarga ko'ra boshqa tillardan ko'plab so'zlar kirib kelgan. O'zbek tiliga boshqa tillardan kirib kelgan so'zlar o'zlashgan so'zlar (olinma so'zlar) deb yuritiladi. O'zlashgan so'zlar uyg'ur, tojik, arab, rus, nemis, frantsuz, ispan, ingliz va boshqa. O'zbek tiliga boshqa tillardan kirib kelgan so'zlarni quyidagi qatlamlarga bo'lishi mumkin:

1. Tojikcha soʻzlar: osmon, oftob, bahor, baho, barg, daraxt, mirob, dasta, bemor, gʻisht, dasht, xonadon, shogird, xaridor, mard, kam, chula, bulki, agar, ham kabi.

2. Arab tilidan oʻzlashgan soʻzlar. Arabcha soʻzlar oʻzbek tiliga VII-VIII asrlardan boshlab kirgan. Bu hol arablarning Markaziy Osiyoni bosib olishi bilan bogʻliq. Kitob, maktab, xalq, maorif, shoir, maʼno, ilhom, kasb, qassob, sanʼat, asbob, bino, imorat, ovqat, gʻalla, fil, parranda, hasharot, inson, odam, oila, amma, xola, dimogʻ, idora kabi.

3. Ruscha-internatsional soʻzlar. XIX asrning 2-yarmidan Markaziy Osiyo, jumladan, Oʻzbekiston chor Rossiyasining mustamlaka mamlakatiga aylandi. Rus tilining oʻzbek tiliga taʼsiri shu davrdan boshlandi. Rus tilidan, rus tili orqali boshqa tillardan koʻplab soʻzlar oʻzlashdi. Oʻzbek tiliga rus tilidan va rus tili orqali Yevropa xalqlari tillaridan (fransuz, italyan, nemis, ingliz, ispan) soʻz kirishi ikki tarixiy davrni oʻz ichiga oladi:

1. XIX asrning 2-yarmidan XX asrning boshlarigacha boʻlgan davr.

2. 1917 yildan keyingi davr.

Rus tilidan soʻzlar ikki yoʻl bilan oʻzlashdi:

1. Rus ishchilari, ustalari, rus askarlari, chinovniklarining mahalliy aholi bilan turli xildagi aloqalari bilan ogʻzaki nutq orqali: chilon (chelon), adbakat (advokat), apisor (ofitser), iskalat (sklad), axran (oxrana), choynay (choynak) kabi.

2. Matbuot orqali: ayrapilan (aeroplan), pabrik (fabrika), poʻshta (pochta), zavut (zavod), uez (uezd), kridit (kredit), banka (bank), veksil (check) kabi. Rus tili orqali kirgan soʻzlarning baʼzilari dunyodagi koʻpgina xalqlarning tilida tovush tomoni deyarli oʻzgartirilmay ishlatiladigan xalqaro soʻzlardir. Ular, odatda, internatsional (lingvistik) soʻzlar deb yuritiladi. Oʻzbek tiliga oʻzlashgan internatsional soʻzlar tarixiy jihatdan quyidagi tillarga mansub:

1. Rus tiliga: sudya, samolyot, stol, stul, tok, ruchka kabi.

2. Lotin tiliga: reviziya, nota, metall, refleks, rezina, general, hospital, kumal, plan, direktor, radio kabi.

3. Grek tiliga: grammatika, pedagog, talant, tezis, kafedra, poeziya, jasma, metr, neft, taktika, parallel kabi.

4. Nemis tiliga: raketa, kran, shaxta, rolik, politsiya kabi.

5. Ingliz tiliga: chempion, futbol, dollar kabi.

6. Fransuz tiliga: roman, palto, serjant, ministr, bank kabi.

Rus tili va rus tili orqali boshqa tillardan kirgan soʻzlar ijtimoiy-siyosiy hayotga, sanoat, qishloq xoʻjaligi, fan-texnika, madaniy-oqartuv, sanʼat, savdo, sport, harbiy sohaga doir. Hozirgi Yevropa tillaridan soʻzlar bevosita aloqalar orqali oʻzlashmoqda. Masalan, oʻz navbatida soʻzlar oʻzbek tilidan rus tiliga ham oʻzlashmoqda: oʻrik, anjir, somsa (uryuk, injir, samsa) kabi.

Oʻzbek tili leksikasining ishlatilish doirasi

Oʻzbek tili leksikasi shu tilda gaplashuvchi kishilar tomonidan bir xilda qoʻllanmaydi. Ayrim soʻz keng jamoatchilik tilida qoʻllansa, baʼzilari esa maʼlum territoriyada yashovchi yoki maʼlum kasb-hunar bilan shugʻullanuvchi kishilar nutqida ishlatiladi. Shunga koʻra oʻzbek tilidagi soʻzlar ikki guruhga ajratiladi:

1. Ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksika.
2. Ishlatilish doirasi chegaralangan leksika.

Oʻzbek tili lugʻat tarkibining asosiy qismini ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksika tashkil etadi. Oʻzbek tilida gaplashuvchi barcha kishilar tilida qoʻllanadigan soʻzlar ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksika deyiladi. Ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksikadan yashash joyi, kasbi, hunari, jinsi, madaniy saviyasidan qatʼiy nazar barcha oʻzbek millatiga mansub kishilar foydalanadi, shunga koʻra ular umum isteʼmoldagi soʻzlar deb ham yuritiladi. Umumisteʼmoldagi soʻzlarning maʼnosi hammaga tushunarli boʻladi. Bu soʻzlar ijtimoiy hayotning barcha sohalariga, barcha soʻz turkumlariga oid boʻladi. Umum isteʼmoldagi soʻzlarning koʻp qismini umumturkiy soʻzlar va oʻzbekcha soʻzlar tashkil etadi. Boshqa tillardan kirgan soʻzlar ham oʻzbek xalqining barchasiga tushunarli boʻlsa, ular ishlatilish doirasiga koʻra chegaralanmaydi. Masalan, arab tilidan oʻzlashgan shamol, soat, inoq, dohiy, magʻrur, hafa, maqol, hayot, millat, hikoya soʻzlari; tojik tilidan oʻzlashgan goʻsht, non, sozanda, suhbat, sabzavot, ombur kabi soʻzlar; rus tili va rus tili orqali boshqa tillardan kirgan traktor, kino, teatr, sirk, kartoshka, fabrika, zavod kabi soʻzlar umumxalq tilida qoʻllanadi.

Demak, ishlatilish doirasi chegaralanmagan soʻzlar oʻz qatlamga ham, oʻzlashgan qatlamga ham oid boʻlishi mumkin. Ishlatilish doirasi chegaralangan leksika. Tildagi soʻzlarning umumxalq tomonidan ishlatilmaydigan qismi ishlatilish doirasi chegaralangan leksika deyiladi. Bunday soʻzlarning ishlatilishi maʼlum sabablarga koʻra

chegaralangan bo'ladi. Ishlatilish darajasi chegaralangan leksikaga dialektal so'zlar, atamalar, jargon va argolar kiradi. Dialektal leksika ishlatilish territoriyaga ko'ra chegaralangan so'zlar bo'lib, ular adabiy tilga kirmaydi. Ma'lum bir xuddagi kishilar nutqida qo'llanib, ularning tushunarli bo'lgan so'zlar sheva so'zlari deyiladi. Sheva so'zlari yig'indisi **dialektizm** deb yuritiladi. **Dialektizm** – grekcha so'z bo'lib, dialektos – «tilning mahalliy ko'rinishi» demakdir. Shuning uchun dialektizm umumtilning mahalliy ko'rinishi bo'lgan dialektlarga asosdir. Misollar: qorinja (chumoli), g'o'z (yong'oq), karvich (g'isht) – Xorazm; norbon (narvon), bodrak (varrak), poku (ustara) – Buxoro; mushuk (mushuk) – Farg'ona; inak (sigir), mo'rcha (chumoli), pishak (mushuk) – Samarqand shevasida. Shevadagi ba'zi so'zlar adabiy tilda ham bo'lishi mumkin. Lekin ular boshqa-boshqa ma'nolarni bildiradi. Masalan kosa so'zi Xorazm shevasida «piyola» ma'nosini, adabiy tilda «quyuq ovqat soladigan idish», lagan so'zi Xorazm shevasida kir qovdigan tog'ora, adabiy tilda «quyuq ovqatlarni soladigan idish» ma'nosini bildiradi. Yozuvchilar badiiy asarda mahalliy koloritni berish, qahramonning nutqini individuallashtirish, uning qayerlik ekanini, tilidagi xususiyatlarni ko'rsatish maqsadida sheva so'zlardan foydalanadi.

Kasb-hunar leksikasi. O'zbek xalqi qadimdan turli kasb-hunar bilan shug'ullanib keladi. Shuning uchun O'zbekistonda kasb-hunar faoliyatlari taraqqiy etgan. Jumladan, kulolchilik, qashshoqlik, ko'stichilik, duradgorlik, terimchilik, ovchilik, chorvachilik, ko'cho'chilik va hokazolar shular sirasiga kiradi. Turli kasb-hunarga doir so'zlar kasb-hunar leksikasi deyiladi. Hozirgi o'zbek tili leksik tarkibida kasb-hunarga doir so'zlarga boy. Masalan: kulolchilikda dog'ichil (sum yasashda ishlatiladigan asbob), aspak yoki ob yog'och, binolok, bog'ich (idish chetini tekislash uchun ishlatiladigan latta, chum yoki kigiz parchasi) kabi so'zlar, suvoqchilik sohasida bozi (michka yoki), andava (asbob), loykash (kishi), mola gaz cho'p (asbob) kabi maxsus so'zlar bor. Ular shu hunar egalari tilida qo'llanadi va ular uchun tushunarlidir. Yozuvchilar badiiy asarlarda qahramonlarning mehnat faoliyatini ko'rsatishda kasb-hunarga doir so'zlardan foydalanadilar.

Atamalar. Fan-texnika, xalq xo'jaligi, qishloq xo'jaligiga doir bilim, tushunchalarni aniq ifodalaydigan so'zlar atamalar deyiladi. Fan-texnika va ishlab chiqarish sohasida qo'llanadigan terminlarning jami

terminologiya (terminologik leksika) deb yuritiladi. Masalan: fonetika, leksika, morfologiya, morfemika, sintaksis – tilshunoslikka oid; kvadrat, ildiz, teorema – matematikaga doir; sifatlash, o'xshatish, jonlantirish – adabiyotshunoslikka doir atamalardir. Hozirgi kunda dunyoda fanning 500 dan ortiq tarmoqlari bor, ular har tomonlama taraqqiy etmoqda. Bu tilda atamalarning boyib borishiga olib keladi. Atamalar ilmiy nutqda qo'llanadi va ular bir ma'noli bo'ladi. Ba'zi atamalar o'zbek tilida so'zlashuvchi barcha kishilar nutqda qo'llanib ommalashib ketishi mumkin. Bunda ular ishlatilish doirasi chegaralanmagan umumxulq so'ziga aylanadi. Masalan, o'qituvchi, kitob, daftar, dars kabi. Jargon va argolar. O'tmishda xalqni ekspluatatsiya qiladigan sinf vakillari, saroy ahlari, mansabdor shaxslar, savdogarlar, qalandar, maddohlar, xalqni aldab yuruvchi gadoylar, o'g'rilar, firibgarlar o'z niyatlarini xalqdan yashirish uchun o'zlariga tushunarli so'z va iboralardan foydalanganlar. Tilda sinfiy ayirmalikni ko'rsatib turadigan bunday so'zlar «sinfiy dialektning so'zlari» – jargonlar deb yuritiladi. Ayrim ijtimoiy guruhlar tomonidan yaratilib, umumxalq tilidan farq qiladigan dabdabali so'z va iboralar **jargonlar** deyiladi. Masalan, oftobi olam (podsho), husni mutlak (xudo), nishoni oliy mon, shoe' qiling (bildiring), malhuz emas (mulohaza qilingan emas), ne'mati jannat (yor, mahbuba), shavaqu' aylang (umid bilan kuting), tanzil (foйда). O'g'rilar, qimorbozlar orasida qo'llanadigan so'zlar argolar deb yuritiladi; loy (pul), xit (militsioner), bedana (to'pponcha), xitola (o'g'irla), zamri (jim tur), atamri (gapir), atanda (qoch) kabi. Qadimda savdogarlarning, otarchilarning ham argolari bo'lgan: yakan (pul), joyi (yo'q), xasut (non), dax (yaxshi, durust) – otarchilar argosi; sar yoki sari piyoz (ming so'm), saru nimsar (bir ming besh yuz so'm), kapara (olti ming so'm).

Tarixiy jihatdan o'zbek tili leksikasi

Tilning tarixiy taraqqiyoti davomida uning barcha bo'limlarida, jumladan, leksikasida ham o'zgarishlar yuz beradi. Bunda tildagi ba'zi so'zlar eskirib, iste'moldan-ishlatilishdan chiqib ketadi yoki yangi tushunchalarni nomlovchi so'zlar paydo bo'ladi. Bu hodisalar tilning leksik tarkibini 2 qatlamga ajratishni taqazo etadi:

1. Zamonaviy qatlam (neytral qatlam).
2. Eskirgan qatlam.
3. Yangi qatlam.

Zamonaviy qatlam. Bu qatlam o'zbek tili leksikasining asosiy qatlami bo'lib, uni umumxalq leksikasiga – ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksikaga oid so'zlar, shuningdek, atamalar, kasblar, hamda doir so'zlar tashkil etadi. Bu qatlamdagi so'zlar yangilik bo'yog'iga ham, eskilik bo'yog'iga ham ega bo'lmaydi. Zamonaviy qatlamda so'zlarning nutqda ko'p yoki kam ishlatilishi, barcha kishilarning ishlatishi yoki ma'lum guruh kishilari nutqidagina ishlatilishi asosga olinmaydi. Demak, yangilik va eskilik bo'yog'iga ega bo'lmagan so'zlar eskirgan qatlam. So'z ifodalaydigan predmet yoki tushuncha hayotda yo'qolishi, yoki ularning ma'nosini ifodalaydigan boshqa so'zlarning paydo bo'lishi munosabati bilan ayrim so'zlar asta-sekin qo'llanilmay unutila boradi. Ular nutqda kam qo'llanadi. Ularning ba'zilarini tushunish mumkin, ayrimlarini ko'pchilik tushunmaydi, ular badiiy va ilmiy adabiyotlarda qo'llansa, ifoda topib etadi. Eskilik bo'yog'iga ega bo'lgan so'zlar eskirgan leksika deyiladi. Eskirgan leksika 2 turga ajratiladi:

1. Tarixiy so'zlar yoki istorizmlar.

2. Arxaik so'zlar yoki arxaizmlar.

Tarixiy so'zlar o'tmishdagi narsa va hodisalarning nomi bo'lgan, ammo hozir eskirib qolgan so'zlar tarixiy so'zlar deyiladi. Tarixiy so'zlar pamiyatda yo'q bo'lib ketgan narsalar, shaxslar haqida gap boqanda qo'llaniladi. Hozirgi tilda ularning sinonimi yo'q. Masalan: toytun, yasovul, taxt, kanizak, dinor (tilla pul), chaqirim (1 km), tosh (8 chaqirim – 8 km), gaz (71 sm), botmon (176, 128 kg), misqol (4,25 g.), moli (5 tyin). Ba'zi so'zlar til taraqqiyoti davomida turli xil narsalarni ifodalaydigan bo'lib qoladi. Bunday so'zlarning bir ma'nosi eskirsa, ikkinchi xil ma'nosi zamonaviy qatlamda ishlatiladi. Masalan: *boy* so'zining ma'nosini qiyoslang: *Boy Yo'ichini zimdan kuzatdi (Oybek). Sen boy bo'lasan deb nima ishlarni qilmading, oqibati nima bo'ldi?*

Arxaik so'zlar. Hozir mavjud bo'lgan narsa-hodisalarning eskirib qolgan nomlari arxaik so'zlar deyiladi. Arxaik so'zlar yig'indisi arxaizmlar deyiladi. **Arxaizm** – grekcha so'z bo'lib, **archaios** – *qadimgi* degan ma'noni bildiradi. Eskirgan so'z ifoda etayotgan narsa-hodisalar hozirgi hayotda bor bo'lgani uchun uning eskirgan nomini almashmay oladigan zamonaviy qatlamga oid so'z mavjud bo'ladi. Aslida bir narsaning birdan ortiq nomi bo'lsa, ulardan til taraqqiyoti qonuniyatlariga javob bera oladigan tilda saqlanib qoladi, qolub bera olmaydigan eskilik bo'yog'iga ega bo'lib, ishlatilmay qolib

ketadi. Masalan, sekretar – kotib, mirzo, kotiba. Ular ichidan kotib so'zi hozirgi kunda kishilar tomonidan keng ko'lamda qo'llanilyapti. Sekretar so'zi eskirib, arxaiklashib qolgan. Arxaik so'zlar so'zlovchining ko'z oldida iste'moldan chiqib ketayotgan so'zlardir revolyutsiya (inqilob), tuman (rayon), viloyat (oblast), baynalmilal (internotsional). Masalan: bitik (kitob), ulus, budun (xalq), o'miz (ko'krak) kabi. So'zlar butun holda arxaiklashishi yoki uning biror ma'nosi arxaiklashishi mumkin. Shunga ko'ra ular:

a) leksik arxaizmlar;

b) semantik arxaizmlar tarzida ikki xil bo'ladi.

Leksik arxaizmda so'z eskiradi: gulg'un, siymo (obraz). Semantik arxaizmda ma'no eskiradi: chechak – «gul» ma'nosida eskirgan, bekat – karvonlar to'xtaydigan joy ma'nosida eskirgan, bag'ir – «jigar» ma'nosida eskirgan, davlat – «boylik» ma'nosida eskirgan. Arxaiklashish iboralarida ham, grammatik hodisalar doirasida ham yuz beradi. Iboralarning arxaiklashishi holati ko'p, lekin grammatik hodisalarning arxaiklashishi ham uchraydi: dasti alif – lom qilib, gardonini ham qilib, yoqasini chop etmoq (iboralar); sifatdoshning -din, -mish shakllari, ravishdoshning -bon, -ibon shakllari, -dur – kesimlikni ko'rsatuvchi bog'lama eskirgan Grammatik shakllardir. Fonetik arxaizmlar ham mavjud bo'lib, unda tovush eskiradi: sobun, qaboq kabi.

Neologizmlar. Kundalik hayotimizdagi yangi narsalarni, ularning belgilarini, yangicha munosabatlarni, umuman yangi tushunchalarni ifoda etish ehtiyoji bilan yuzaga kelgan so'zlar yoki yangi ma'noda qo'llangan eski so'zlar neologizmlar deyiladi. Neologizm grekcha so'z bo'lib, neos – «yangi» degan ma'noni bildiradi.

Neologizm yangilik bo'yog'iga ega bo'lgan so'zlardir. Masalan: bakalavr, magistratura, kompyuter, kompyuter texnologiyasi, marketing, supermarket kabi. Neologizmlar yangi paydo bo'lgan paytda, ishlatilish doirasiga ko'ra chegaralangan leksikaga kiradi. Neologizmni ma'nosi tushunarlilik kasb etsa, xalq orasida ommalashib ketishi mumkin. Bunda u yangilik bo'yog'ini yo'qotadi va umumxalq so'ziga aylanadi. Masalan: brigada, televizor, traktor, kosmos, kosmonavt va hokazo. Ba'zi neologizmlar yangiligicha qolib ketishi, ishlatilish doirasi chegaralangan leksikadan o'rin olib qolishi mumkin. Demak, neologizm – nisbiy tushuncha.

Leksika- tilda mavjud bo'lgan barcha so'zlar va iboralar yig'indisi.

Semasiologiya- tilning lug'at tarkibini ichki tomondan o'rganadigan sohasi.

Etimologiya-tilning lug'at tarkibidagi so'z va iboralarning tarixan kelib chiqishini, yasama so'zlarning va boshqa tillardan kirgan so'zlarning ma'noli qismlarini izohlaydi.

Leksikografiya- so'z va iboralarni ma'lum bir sohalar bo'yicha to'plab, muayyan tartibda keltiradi (alfibo tartibiga soladi) va lug'at kitoblari shaklida nashr etadi.

Metafora-(grekcha metaphora – «ko'chirma») narsa va hodisalar orasidagi o'xshashlik asosida ulardan birining ifodasi bo'lgan so'zni ikkinchisini ifodalash uchun qo'llashdir, metaforada shakliy o'xshashlik: belgi-xususiyat, harakat-holat nazarda tutiladi.

Metonimiya-narsa, belgi va harakatlar o'rtasidagi aloqadorlik asosida ma'no ko'chish hodisasi. Bu aloqadorlik o'rin va vaqt jihatdan bo'ladi.

Sinekdoxa- narsa yoki shaxs qismati nomini aytish bilan o'zini (butunni) yoki narsaning nomini aytish bilan uning qismini tushunishga mo'ljallangan ma'no ko'chish hodisasi.

Kinoya-so'zlarning aks ma'noda qo'llash hodisasi. Bunday ko'chishlar yozuvda qo'shtirmoqqa olinadi. Masalan: *Shunaqa shaxsning kamroq bo'lgani ma'qul.*

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Leksikologiya deganda nimani tushundingiz?
2. So'zning leksik va grammatik ma'nolari haqida gapirib bering
3. Bir ma'noli va ko'p ma'noli so'zlar deganda nimani tushunasiz?
4. O'zbek tilining lug'at tarkibi deganda nimani tushunasiz?

8-MAVZU: FRAZELOGIYA VA LEKSIKOGRAFIYA

REJA:

1. Frazelogiya haqida umumiy ma'lumot
2. Iboralarning hayotimizdagi o'rni
3. Leksikografiya haqida tushuncha

Tayanch tushunchalar: ibora, lug'at, bir tilli lug'at, ikki tilli lug'at

Nutqda ikki yoki undan ortiq so'zlarning o'zaro ma'no va grammatik jihatdan bog'lanishidan tuzilgan birikmalar qo'llaniladi.

Bunday birikmalarning ayrimlari nutq jarayonida tuziladi, ayrimlari esa tilda tayyor birikma shaklida mavjud bo'ladi. Ular bir-biridan o'ziga xos belgilari bilan farq qiladi. Nutq jarayonida tuzilgan birikma kamida ikkita mustaqil so'zdan tashkil topadi va murakkab tushuncha ifodalaydi. Bunday so'z birikmasi ifodalaydigan tushuncha tarkibidagi so'zlarning ma'nosi asosida yuzaga keladi: qiziqarli asar Bunday so'z birikmasi tarkibidagi so'zlar ayrim so'zlarga ajrala oladi: qiziqarli asar – zerikarli asar. Shuning uchun ular erkin so'z birikmasi deb yuritiladi.

Tilda ko'p vaqt bir qolipda qo'llanaverib, bo'linmaydigan holga kelib qolgan birikmalar mavjud: og'zi qulog'ida. Demak, so'z birikmalari ikki xil:

- a) erkin so'z birikmasi;
 - b) turg'un so'z birikmasi.
- Turg'un birikmalar ikki xil:
- a) birikmali atamalar;
 - b) iboralar.

Tilda ikki yoki undan ortiq so'zdan tarkib topib, ko'chma ma'no ifodalaydigan, ma'nosi bir so'zga teng keladigan turg'un birikmalar ibora (frazelogik birlik) deyiladi. Birikmalargina emas, ayrim gaplar ham ibora holiga kelib qolishi mumkin: Ishtahasi ochildi. Dili siyoh bo'ldi. Iboralarning barchasi ko'chma ma'no ifodalaydi va ularda emotsionallik so'zga nisbatan kuchli bo'ladi. Shuning uchun iboralar

nutqning ifodalaligini va ta'sirchanligini oshiradi. Tilning iboralarni o'rganadigan bo'limi frazeologiya, iboralar yig'indisi esa frazeologizm deb yuritiladi.

Iboralar o'rtasida ham o'zaro sinonimlik, antonimlik, omonimlik hodisasi bo'lishi mumkin.

QISQACHA IBORALAR LUG'ATI

Ibora

Alumini olmoq
 Arpasini kim xom o'ribdi
 Aqli kirdi (aqlini tanimoq)
 Baloga qolmoq
 Bag'ri tosh
 Belni bog'lamoq
 Buni ko'tarilgan
 Gap(lar)ni bir joydan chiqdi
 Gah desa qo'liga qo'nadi
 Do'ppisini osmonga otmoq
 Ubi o'lehab bir kesdi
 Yog' tushsa yalagudek
 Gog'l ochildi
 Gah hufqumiga keldi
 Homing yog'ini yalagan
 Kalavuning uchini topdi
 Kapalagi uchdi
 Ko'ziga issiq ko'rindi
 Ko'zi ochilmoq
 Ko'zi to'rt bo'ldi
 Ko'kka ko'tarmoq
 Ko'ngli ko'tarildi
 Ko'ngli oq
 Ko'ngli to'ldi
 Ko'ngli yumshoq (ko'ngli bo'sh)
 Latzi halol
 Lom-nulu demadi
 Mizaal qochdi
 Mizaal chiqdi
 Mizaal tishlab qoldi
 Mizaal chiqdi
 O'yog'ini qo'liga olib keldi
 O'ralardan qil o'tmaydi
 O'g'zi qulog'iga yetgan

Ma'nosi

Alamini tarqatish uchun zulm qilmoq
 Nima yomonlik qilibdi?
 Es-hushli bo'lmoq;
 Jazoga duchor bo'lmoq
 Bemehr, iltifoti yo'q
 1) shaylanmoq; 2) astoydil kirishmoq.
 Gerdaygan, kibrlanmoq
 Fikr-o'ylari mos keldi
 Juda itoatkor
 Juda quvonmoq
 Nihoyatda ehtiyotkorlik bilan ish ko'rmoq
 Nihoyat darajada toza, orasta
 Ko'p gapirdi
 O'lar holatga kelidi
 O'ta ayyor, mug'ambir, quv
 Jumboqni hal qilish yo'lini topdi
 Nihoyatda qattiq cho'chimoq
 Tanish tuyilmoq
 Yaxshi —yomonni tushunadigan bo'lmoq
 Intizor bo'lmoq
 Nihoyatda maqtamoq
 Ruhlandi
 Samimiy
 Mamnun bo'ldi
 Rahmdil
 Va'dasida turadigan
 1) gapirmadi; 2) e'tiroz qilmadi.
 Sog'ligi yomonlashdi
 Asl qiyofasi fosh bo'ldi
 Gapirmoy qoldi
 Mashhur bo'ldi
 Tez keldi
 Juda inoq, ahil
 Juda xursand

Oq-qorani tanidi
 Terisiga sig'may ketdi
 Tili bir qarich
 Tili shirin (tilidan bol tomadi)
 Tilining uchida turmoq
 Tirnoq ostidan kir qidirmoq
 Tishining kavagida saqlamoq
 Toqatlari toq bo'ldi
 Xo'rligi keldi
 Chehrasi ochildi
 Esi chiqib ketdi
 Yulduzni benarvon uradi
 Qo'y og'zidan cho'p olmagan
 Qo'li kaltalik qildi
 Hafsalasi pir bo'ldi

Hayot tajribasiga ega bo'ldi
Juda quvondi
Maqtanishga haqli bo'ldi
Yoqimli gapiradigan
Xotirasida tiklab ayta olmaslik
Yomon niyat bilan aybni qidirish
O'ta ehtiyot bilan
Sabr-chidami tugadi
O'ksinib yig'lashga tayyor
Xafagarchiligi tugadi
Nihoyatda qattiq qo'rqdi
O'ta abjir, chaqqon, chapdast
O'ta yuvosh
Imkoniyati cheklangan
Biror ishni qilishga istak-intilishi yo'qoldi

Leksikografiya

So'zlarning biror maqsadda to'planib, tartibga solingan yig'indisi lug'at deyiladi. Lug'at tuzishning nazariy va amaliy tamoyillari haqidagi soha **leksikografiya** (grekcha lexicon - Lug'at va grapho - yozaman) deyiladi. Lug'at tuzuvchi mutaxassislar leksikograflar deyiladi. Lug'at tuzish tamoyillari va metodikasini ishlab chiqish, leksikograflar ishini tashkil qilish, lug'at tuzish uchun asos bo'ladigan kartotekalar tuzish, ularni sistemalashtirish va saqlash leksikografiyaning vazifasidir.

Lug'atlarning so'zlar va iboralarning qo'llanishini nazariy tadqiq etishda hamda tilga amaliy o'rgatishda ahamiyati katta.

Turli turdagi lug'atlar tuzish umummadaniy ahamiyatga egadir. Lug'at alifbo tartibida tuzilib, qulay qo'llanma sifatida xalq ommasiga bilim beradi, madaniy-oqartuv funktsiya bajaradi. Shuning uchun ham bu masalaga katta ahamiyat berilmoqda. Maxsus nashriyotlar, leksikografik muassasalarning tashkil etilganligini shu bilan izohlash mumkin.

Lug'at turlari, so'zlik (lug'atdan izohlanayotgan yoki tarjima qilinayotgan so'z) tarkibi, lug'aviy maqolalar strukturalari kabi masalalar leksikografik nazariyada asosiy masala hisoblanadi.

Lug'atlar, asosan, ikki turga bo'linadi: qomusiy (ensiklopedik) va filologik. Qomusiy lug'atlarda fan, texnika va madaniyatning barcha sohalariga oid tushunchalar izohlanadi. Ularda tabiat hodisalari,

ijtimoiy hayotdagi voqealar, mashhur kishilar haqida ma'lumotlar beriladi.

So'zning o'zi haqida faqat uning kelib chiqishini ko'rsatish bilan chegaralaniladi. Shuning uchun bunday lug'atlar tushuncha lug'at deb yuritiladi. Odatda, bunday lug'atlarda rasmlar, karta va sxemalar ham keltiriladi.

Qomusiy lug'atlar ilmiy, siyosiy, adabiy va ishlab chiqarishga xos tushunchalar, borliqdagi predmetlar va voqea-hodisalar haqida ma'lumot beradi. «O'zbek milliy ensiklopediyasi», «Uy-ro'zg'or ensiklopediyasi», «Salomatlik ensiklopediyasi», «U kim, bu nima?» kabi lug'atlar qomusiy lug'atlar sirasiga kiradi.

Qomusiy lug'atlarda so'z va iboralar alifbo tartibida maqolaning mavzusi sifatida qo'yiladi. Qomusiy lug'atlar maqsad va vazifasiga ko'ra ikki xil bo'ladi: **umumiy qomusiy (ensiklopedik)** lug'at va biror sohning (**qomusiy**) **lug'ati**. Umumiy qomusiy lug'atlarga "Britaniya lug'ati", "O'zbekiston qomusi" misol bo'ladi. Biror sohaning qomusiy lug'atlariga "Adabiyot qomusi", "Pedagogik qomus", "Texnik qomus", "Qishloq xo'jalik qomusi" kabilar kiradi. Qomusiy lug'at Sharqda "Qomus", G'arbda esa "Tezaurus" deb ham yuritiladi.

So'zlarni tilshunoslik nuqtai nazardan izohlaydigan lug'atlar **lingvistik lug'at** deb yuritiladi. Lingvistik lug'atlar bir tilli, ikki tilli va ko'p tilli bo'ladi. Bir tilli lingvistik lug'atlarda lug'aviy birliklar bir tilning - o'zbek tilining o'zida izohlanadi. Bunday lug'atlarga «Imlo lug'ati», «Orfoepik lug'at», «O'zbek tilining morfem lug'ati», «O'zbek tilining sinonim so'zlar lug'ati», «O'zbek tilining omonim so'zlar lug'ati», «O'zbek tilining antonim so'zlar lug'ati», «O'zbek tilining frazeologik lug'ati», «Etimologik lug'ati», 1981-yilda yaratilgan «O'zbek tilining izohli lug'ati» (2 jild) kabilar. «O'zbek tilining izohli lug'ati»da so'z va iboralarning o'z va ko'chma ma'nolari haqida to'la ma'lumot beriladi. Ikki tilli va ko'p tilli lug'atlar tarjima lug'atlari bo'lib, ular boshqa tilning lug'at tarkibini o'zbek tiliga yoki aksincha o'zbek tilining lug'at tarkibini boshqa tilga tarjima qilish uchun xizmat qiladi. Ikki tilli va ko'p tilli lug'atlarga o'zbekcha-ruscha, ruscha-o'zbekcha, o'zbekcha-inglizcha, inglizcha-o'zbekcha, o'zbekcha-inglizcha nemischa kabi lug'atlar kiradi.

Ko'p tilli lug'atlar o'tmishda ham tuzilganligi arabcha-forscha-turkcha lug'atlardan ma'lum. Hozirgi kunga kelib ko'p tilli lug'atlar tuzish ancha jadallashdi. Chunki ko'p tilli lug'atlar hozirgi tillarni

qiyosiy o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Lug'at fan va texnika, madaniyat, umuman jamiyatning taraqqiy etib borayotganini o'zida aks ettiradi. Lug'atlar muhim madaniy boylikdir, chunki lug'at nutq madaniyati, so'zlarning ma'nolarini aniq tushunish va ularni nutqda to'g'ri qo'llash, savodxonlikka erishishning asosidir.

Filologik lug'atlarda asosiy e'tibor so'zga yoki so'z birikmasiga beriladi va ular har tomonlama izohlanadi. Bunday lug'atlar ham alifbo tartibida tuziladi va izohlanadigan so'z yoki so'z birikmasi sarlavha sifatida keltiriladi.

Filologik lug'atlar ikki xil bo'ladi: umumiy va maxsus filologik lug'atlar. Umumiy filologik lug'atlarda hamma qo'llaydigan so'zlarning izohi beriladi. Bular bir tilli, ikki tilli, ko'p tilli bo'ladi.

Qo'yilgan maqsadga ko'ra bir tilli filologik lug'atlar bir qancha turlarga bo'linadi. Masalan, izohli lug'atlar, maxsus lingvistik lug'atlar, etimologik lug'at, morfem lug'at, frazeologik lug'at, sinonim so'zlar lug'ati, orfoepik lug'at, atoqli otlar lug'ati, joy nomlari lug'ati, mashhur yozuvchilar asarlari lug'ati kabilar.

Masalan, izohli lug'atda so'zlarning barcha leksik ma'nolari keng izohlanadi. Har bir so'z izohi kichik maqola shaklida beriladi va izohlanayotgan so'z sarlavha qilib ko'rsatiladi. Bunga "O'zbek tilining izohli Lug'ati", 5 jildli, "Ingliz tilining Oksford izohli lug'ati", 17 jildli "Slovar' sovremennogo russkogo literaturnogo yazika", S.I.Ojegovning bir jildli "Slovar' russkogo yazika" kabilar misol bo'ladi. Olim Usmonov va Renat Doniyorovlarning "Ruscha-internatsional so'zlar izohli lug'ati" shular qatoriga kiritiladi.

Sinonim so'zlar lug'atida sinonimik qatorga kiruvchi har bir so'zning ma'no ottenkalari, stilistik funksiyalari bayon qilinadi. Bunga A.Hojiyevning "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati" misol bo'ladi. etimologik lug'atlarda so'zlarning kelib chiqishi, ularning dastlabki shakli va ma'nosi, til taraqqiyoti davomida ularda yuz bergan o'zgarishlar izohlanadi.

M.Fasmerning "Etimologicheskij slovar' russkogo yazika", E.V. Sevortyaning "Etimologicheskij slovar' tyurkskix yazikov", SH. Rahmatullaevning "O'zbek tilining etimologik lug'ati" ana shunday lug'atlardir.

Morfemik lug'at so'zlarning qanday morfemalardan tuzilganini alifbo tartibida izohlovchi lug'atdir. Jumladan, *mukofotlanmoq* so'zi mukofot (lan) moq morfemalaridan tuzilgan. (Qarang: A.G'ulomov,

A.N.Tixonov, R.Qo'ng'urov. O'zbek tili morfem lug'ati. Toshkent, "O'qituvchi", 1977). Frazeologik lug'atda tildagi frazeologik birliklarning (iboralarning) semantik va grammatik xususiyatlari misollar yordamida izohlanadi. Unda frazeologik omonimlar, sinonimlar va antonimlarni yonma-yon keltirish bir frazeologik iboraning turli variantlarini berish juda foydalidir. Misol: *Ko'ngli qattiq-qattiq ko'ngil. Rahm-shafqati yo'q.* Varianti: *toshko'ngil; toshko'ngilli; tosh-ko'ngil* (ekan)ligi. Sinonimi: *tosh yurak-yuragi tosh.* Antonimi: *ko'ngl (i) bo'sh; ko'ngl(i) yumshoq-yumshoq ko'ngil. O'xshashi: bag'ritosh; mehritosh...* [Rahmatullaev SH. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. Toshkent. "O'qituvchi", 1978, 21-bet].

Izohli lug'atlar tuzilishiga ko'ra ikki xil: alifbo tartibidagi lug'atlar va uya tartibidagi lug'atlar.

Birinchi turdagi lug'atlarda so'zlar alifbo tartibida berilib izohlanadi. Yuqorida ko'rsatilgan izohli lug'atlar mana shu tartibda tuzilgan.

Ikkinchi turdagi lug'atlarda faqat o'zaklarga alifbo tartibida joylashtiriladi. Yasama so'zlar esa o'zak maqolachasining ichida (uyusida) izohlanadi. Bunday lug'atlar bir uyada keltirilgan so'zlarning ma'no va shakl jihatdan boglanishlari haqida ma'lumot beradi. Ikki til doirasidagi tarjima lug'atlarida bir tildagi so'z yoki so'z birikmasi boshqa tilga tarjima qilib beriladi. Bunga ruscha-o'zbekcha, inglizcha-o'zbekcha, fransuzcha-o'zbekcha, nemischa-o'zbekcha lug'atlar kiradi. Chet tilini o'rganuvchilar uchun mo'njallangan qisqa tarjima lug'atlari ham mavjud. Ba'zan tarjima lug'atlari bir necha tillar doirasida bo'ladi. Masalan, "Slovar' naibolee upotrebitel'nix slov angliyskogo, nemetskogo, frantsuzskogo i russkogo yazikov" kabi.

Filologik lug'atlarga turli sohalarga oid lug'atlar ham kiradi. Bularda fan, texnika, ishlab chiqarishning ma'lum sohasiga oid so'z-terminlar izohlanadi. Soha lug'atlari ichida eng keng tarqalgani terminologik lug'atlardir. Bunday lug'atlar bir tilli, ikki tilli, ko'p tilli bo'ladi. Bir tilli terminologik lug'atlarda bir tilning ma'lum sohaga oid terminlari izohlanadi. Bunga O.S.Axmanovanning "Slovar' lingvisticheskix terminov" (1966) va D.E.Rozental, M.A.Telenkovalarning "Spravochnik lingvisticheskix terminov" (1972) nomli kitoblari, H.Hasanovning "Geografiya terminlari lug'ati" (1964). H.Homidiy, SH.Abdullaeva, S.Ibrohimovalarning "Adabiyotshunoslik

terminlari lug'ati" (1967), Olim Usmon tahriri ostida nashr qilingan "Ijtimoiy-siyosiy terminlar lug'ati" (1976) kabilarni kiritish mumkin.

Ikki tilli terminologik lug'atlarga N.T. Hotamovning "Adabiyotshunoslikdan qisqacha ruscha-o'zbekcha terminologik lug'at"i (1969). SH. Bayburov va N. Takanaevning "Pedagogikadan qisqacha ruscha-o'zbekcha terminologik lug'at"i (1963) kabilar kiradi.

Ko'p tilli terminologik lug'atlarga A.Asqarov va H.Zohidovlarning "Lotincha-o'zbekcha-ruscha normal anatomiya lug'ati" (1964) ni misol qilib ko'rsatish mumkin.

Chet so'zlar lug'ati ham terminologik lug'atlarga o'xshab ketadi. Bunda ham, asosan, chet tillardan o'zlashgan so'zlar izohlanadi.

Hozirgi tilshunoslikda **tezauras lug'at** (grekcha thesayros - manba) yoki ideografik lug'at tuzish masalasi ustida ish olib borilmoqda. Tezauras lug'at ma'lum so'z bilan ma'nolari bog'lanuvchi barcha so'zlarni qamrab oladi.

Lug'at - so'z xazinasini, undan o'rinli va maqsadga muvofiq foydalanish inson bilimini kengaytirish, lug'at boyligini oshirishda hamda fikrni to'g'ri va ravon ifodalashda muhim omildir.

Leksik tahlil namunasi

1. So'zning lug'aviy ma'nosi.
2. So'zning bir ma'noli antonimlik, paronimlik xususiyati aniqlanadi.
3. Ma'no ko'chgan bo'lsa, ko'chish usuli aniqlanadi.
4. So'zning omonimlik, sinonimlik, so'zmi yoki umumxalq ishlatmaydigan so'zmi?
5. Umumxalq ishlatadiganyoki ko'p ma'noli ekanligi aniqlanadi.
6. Ibora mavjud bo'lsa, uning ma'nosi izohlanadi

Frazeologizm- ikki yoki undan ortiq so'zdan tashkil topgan, ma'naviy jihatdan o'zaro bog'liq so'z birikmasi.

Leksema-(yunoncha so'z) til qurilishining leksik ma'no anglatuvchi lug'aviy birlik.

Onomasiologiya- leksikologiyani lug'aviy birliklarini nomlash va tushuncha anglatish qonuniyatlarini anglatuvchi bo'lim.

Onomastika- atqli otlarni o'rganadigan fan.

Lugʻatshunoslik-tilshunoslikning lugʻat tuzish ishi bilan shugʻullanadigan maxsus soha.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Omonimlar va ularning turlari haqida gapiring
2. Sinonimlarning taʼrifini aytib, misollar keltiring.
3. Sinonimik qator va dominant (bosh soʻz) haqida gapiring.
4. Oʻzlashma va yasama soʻzlarning sinonimik xususiyatlari haqida gapiring.

9-MAVZU: MORFEMIKA

REJA:

1. O'zbek tili morfemikasining dolzarb muammolari
2. So'zlar tarkibidagi affiksial morfemalarning vazifasiga ko'ra turlarini ajratish.
3. Morfema variantlarini misollar asosida ajratish.
4. So'zlar tarkibidagi affiksial morfemalarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlarini farqlash.
5. Affiksial morfemalarning tuzilishi va qo'llanish darajasiga ko'ra turlarini misollar bilan yoritish.

Tayanch tushunchalar: morfema, affiksial morfema, so'z tarkibi, o'zak, ma'no munosabati

So'z yasalishi tilshunoslikning mustaqil sohalaridan biri bo'lib, u yangi ma'noli so'z yasalishi, so'z yasash usullari, so'z yasalishiga aloqador bo'lgan hodisalarni o'rganadi.

«**So'z yasalishi**» atamasi ikki xil hodisaga nisbatan qo'llanadi:

1) tilshunoslikning so'z yasalishi bilan bog'liq hodisalarni tekshiruvchi bo'limini;

2) umuman so'z yasalishi, so'z hosil qilinishini bildiradi.

Nutqda so'zlar tub yoki yasama shaklda qo'llanadi. Yasovchi affikslarga yoki yasovchi qismlarga ega bo'lmagan so'z tub so'z deyiladi: inson, xalq, millat, suv, non, havo, yaxshi, ziyrak, xursand, besh, o'n, yigirma, biz hamma, ba'zi, bormoq, kelmoq, o'qimoq, sekin, birga, hozir va h.k. Tilda mavjud usullar bilan yangi hosil qilingan so'z yasama so'z deb yuritiladi. Masalan, tinchlik, bog'bon, gulzor, jonlan, birlash, ko'kar, sezgir, zavqli so'zlari o'zakka yasovchi affikslar (-lik, -bon, -zor, -lan, -lash, -ar, -gir, -li) qo'shish usuli bilan yasalgan bo'lsa, Dilorom, Durbek, Oqtepa, bilakuzuk, sohibjamol, sofdil, erksevar so'zlari so'zlarni yoki so'z shakllarini qo'shish, birlashtirish usuli bilan hosil qilingan. Tilda mavjud bo'lgan so'z (yoki so'zlar, so'z shakllar negizida ma'lum usullar bilan yangi ma'nodagi so'zlarni hosil qilish so'z yasalishi deyiladi. O'zbek tilida so'z yasalishining affiksatsiya, kompozitsiya, fonetik, semantik, abbreviatsiya kabi usullari mavjud.

Shulardan affiksatsiya va kompozitsiya usullari asosiy va yetakchi usullar hisoblanadi.

Affiksatsiya usuli. Soʻzga soʻz yasovchi affiks qoʻshish bilan yangi soʻz hosil qilish affiksatsiya usuli deyiladi. Masalan, Paxtakor, tinldosh, quvonch, doʻstlik, ochiq, tirishqoq, serjilo, ilmiy, oʻyla, kengay, shodlan, tinchi, tasodifan, oqilona, koʻpincha, ertalab va boshqalar. Soʻz yasovchi affikslar oʻzbek tilida asosan suffiks tarzida qoʻllanib, soʻz oʻzagidan soʻng qoʻshilib keladi. Baʼzan bunday affikslar oʻzak oldiga prefiks tarzida qoʻshilib, yangi maʼnodagi soʻz yasashi mumkin. Masalan, serhosil, serunum, badavlat, baʼmani, beminnat, begʼaraz, nooʻrin, nohaq, badfeʼl, badbashara va h.k. Oʻzbek tilida soʻz yasovchi affikslardan tashqari, oʻz xususiyatlari bilan affikslarga juda yaqin turadigan xona, noma, obod kabi soʻz-affikslar ham mavjud. Bunday soʻz-affikslar tilshunoslikda **affiksoidlar** deb ham yuritiladi: ishxona, mehmonxona, oshxona, qabulxona, fabriknoma, Xalqobod, Yangiobod.

Kompozitsiya usuli. Birdan ortiq mustaqil maʼnoli soʻz yoki soʻz shakllarining qoʻshiluv, birikuvi orqali yangi soʻz yasash kompozitsiya usuli bilan soʻz yasash deyiladi. Bu usul bilan qoʻshma, ayrim juft soʻzlar hosil qilinadi. Masalan, guldasta, gultojxoʻroz, asluri, tomorqa, xushfeʼl, rahmdil, olijanob, hozirjavob, havo rang, oʻlon qilmoq, rad etmoq, olib kelmoq, olib chiqmoq va boshqalar.

Fonetik usul. Bu usulga koʻra, soʻzda fonetik oʻzgarish yuz berib, yangi soʻz hosil qilinadi. Chunonchi, soʻz urgʻusining oʻrmini almashtirish natijasida boshqa-boshqa soʻz turkumiga doir soʻzlar hosil boʻlishi mumkin:

- yoʻzina – feʼl, yozmaʼ – sifat,
- suʼzma – feʼl, suzmaʼ – ot,
- fiʼzik – ot, fiziʼk – sifat,
- akadeʼmik – ot, akademiʼk – sifat

Semantik usul. Bu usulga binoan, soʻz maʼnosida oʻzgarish roʻy berib, maʼnosi boshqa-boshqa, shaklan oʻxshash yangi soʻz hosil boʻladi:

- kun – sutkaning yorugʻ qismi, kun – quyosh, planeta;
- koʻk – osmon, koʻk – havorangga oʻxshash rang,
- bir – son, birga, birdan, birda – ravish.

Abbreviatsiya usuli. Bu usulga koʻra, bir butun holda qoʻllanadigan toʻgʻri maʼnoli turgʻun birikmalarning qismlari har xil

yo'l bilan qisqartirilib so'z hosil qilinadi. Bu usul rus tilidan kirgan bo'lib, qisqartma otlar shu usulda yasaladi:

BMT – Birlashgan Millatlar Tashkiloti,
MDH – Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi,
ATS – Avtomatik telefon stantsiyasi,
ToshMI – Toshkent Meditsina instituti,
Filfak – filologiya fakulteti,
akademlitsey – akademik litsey,
peduniversitet – pedagogika universiteti

So'zlar tarkibidagi affiksial morfemalarning vazifasiga ko'ra turlarini ajratish.

Morfemika so'zning nomustaqil tarkibiy qismlari haqidagi ta'limot. Ma'lumki, o'zbek tilida, flektiv tillardagidan farqli o'laroq, o'zak mustaqil ma'no anglatish xususiyatiga ega. So'zning o'zakdan boshqa qismlari esa undan ayrica qo'llanmaydi va ma'no anglatmaydi. Shuning uchun ular *morfemalar* deyiladi. Masalan, *paxtakorlarga* so'zi *paxta-*, *-kor*, *-lar*, *-ga* qismlaridan iborat. Ajratilgan har bir tarkibiy qism bu so'z doirasida o'ziga xos elementar va semantik mavqega ega. Ular lisonida ana shunday ajralgan holda o'z «xonacha»larida guruh-guruh bo'lib yashaydi. *Paxta-* va *-kor*, *-lar*, *-ga* qismlari o'zaro semantik va qo'llanish xususiyatlari jihatidan farqlanadi. *Paxta* birligi mustaqil lug'aviy ma'noga egaligi va bu ma'noni qolgan qismlarsiz ham anglata olish xususiyati bilan boshqa tarkibiy qismlardan ajralib turadi. Shuning uchun u *leksema* deyiladi. Boshqa qismlar esa ajralgan holda mavhum bo'lishi, leksemasiz mustaqil ma'no anglata olmasligi bilan xarakterlanadi. Leksema shakllanuvchanlik belgisiga ega bo'lsa, morfemalar hakllantiruvchanlik belgisiga ega. Nomustaqillik tabiati va leksemaga shakl berish vazifasiga xoslanganligi ularni *morfema* deb atashga olib kelgan. Morfemaning nutqiy ko'rinishi *qo'shimcha* deyiladi.

Tilimizda *yordamchi* so'zlar deb ataluvchi katta guruh ham bor bo'lib, ular leksema va morfemalar sirasida «oralik uchunchi» maqomida bo'ladi. Shuning uchun ularni *leksema-morfema* deyish mumkin. Yordamchi so'zlarning leksemaligi shundaki, ular mustaqil so'zlar kabi ajralganlik xususiyatiga ega. Biroq shakllanuvchanlikka ega emas. Lug'aviy ma'noga ega emasligi ularni morfemik maydon sari tortib turadi.

Lisoniy sathda leksemalar qo'shimchali yoki qo'shimchasiz bo'lishi mumkin. Masalan, *ishchi*, *paxtakor*, *ishla* lekse-malari nutqiy yasama so'zlarning lisoniylashuvidir. Ular leksema sifatida lisonda *ish*, *paxta* leksemalaridan farqli o'laroq, so'z yasovchi qo'shimchalar bilan birga mavjud. Qo'shimchalardan xoli leksema *o'zak* atamasi bilan ham nomlanadi.

Turkiy tillarda nol morfema grammatik shakllar sirasida ustuvor mavqega ega ekan, nutqda voqelangan biror mustaqil leksema qo'shimchasiz bo'lishi mumkin emas. Moddiy qiyofali morfemasiz leksema nol qo'shimchalidir. Masalan, nutqdagi *Kitobni o'qi*, *Uyga bor*, *U a'lochi* gaplaridagi *o'qi*, *bor*, *a'lochi* so'zlari nol qo'shimchali nutqiy birliklardir.

Leksemalar tarixiy taraqqiyot natijasida morfemaga aylanib borishi, morfemalar esa so'zning o'zagiga singib ketishi mumkin. Masalan, *xona* leksemasi taraqqiyot natijasida ikkiga ajratgan. Bir ma'nosida «joy» semali yasama so'zlarni hosil qiluvchi derivatsion vositaga aylanib ketgan, leksemalikdan mahrum bo'lgan. *Noma*, *qashxo'r* leksemalari ham shunday tarixiy siljishni boshidan kechirgan. Tildagi bunday hodisalar ilmiy muammo bo'lib, maxsus tekshirish natijasida tayinli xulosaga kelish mumkin.

So'zning morfemik strukturasidagi o'zgarishlar. Aytilganidek, ul taraqqiyoti natijasida so'zning semantik, fonetik strukturasida bo'lgani kabi, morfemik tarkibida ham jiddiy o'zgarishlar yuz beradi. Ularning har xil ko'rinishlari bor:

1 So'z va qo'shimcha birlashib, so'z *tublashishi* mumkin: *yuksal*, *yukyal*.

2 So'z va qo'shimcha birlashib, ular *yaxlitlanishi* mumkin: *biron*, *biron*, *bezor*. Qo'shimcha bunday zichlashishi natijasida o'z invarianti morfemasidan uzilishi mumkin.

3 So'z va qo'shimcha orasidagi aloqa *soddalashishi* mumkin: *yamshoq*, *qattiq*.

4 So'z qo'shimcha holiga kelishi, murakkab qo'shimchalar bir-biriga qo'shilib ketishi, ya'ni *birlashishi* mumkin: *borib yotibdi* – *borib yatipti* – *boryapti*; *ning* + *ki*=*niki*. Keltirilgan hodisalarga mansub misollarning barchasi tarixiy yasalishga mansubdir.

Morfema nutqda turli varinatlarga ega bo'ladi. Misol sifatida qaratqich kelishigi invariant shaklining variantlarini kuzataylik:

a) poetik variant: *bog'in mevasi*;

- b) tarixiy variant: *manim*;
- v) dialektal variant: *kitobting*;
- g) fonetik variant: *mening*.

Kelishik paradigmasiga kirish huquqiga faqat invariant shaklgina ega.

So'zlar tarkibidagi affiksial morfemalarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlarini farqlash.

Morfemalarda ham shakl va ma'no munosabati barqarordir. Morfemalarning miqdoran cheklanganligi bu munosabatning keng qamrovliligidan dalolat beradi. **Morfemik polisemiya.** Morfemik polisemiya keng tarqalgan. Bu morfemalarning polifunksionalligiga bog'liqdir. Misol sifatida *-chilik* affiksini olaylik. Darslik va qo'llanmalarda uning quyidagi uch ma'nosi farqlanadi:

1. Asosdan anglashilgan narsa etishtiriladigan sohani ifodalovchi ot: *paxtachilik, urug'chilik, chorvachilik, uzumchilik*.

2. Asosdan anglashilgan narsa-hodisaning borlik holatini bildiruvchi ot: *pishiqchilik, mo'ichilik, arzonchilik*.

3. Asosdan anglashilgan tushuncha bilan bog'liq bo'lgan ishni bildiruvchi ot: *ulfatchilik, tirikchilik*.

Morfemik omonimiya. Shakldosh morfemalar omonim morfemalar deyiladi. Shakldoshlik bir tur morfemalar orasida ham, turli morfemalar orasida ham bo'lishi mumkin.

1. Derivatsion omonimiya:

-ki I: *turtki, tepki, ko'chki* (ot yasovchi).

-ki II: *ichki, kechki, ustki* (sifat yasaydi).

2. Grammatik omonimiya:

-(i)sh I: *borish (bormoq), kelish (kelmoq), ketish (ketmoq)* (harakat nomi shakli).

-(i)sh II: (birga) *yuvish*, (birga) *tarash*, (birga) *ishlash* (birgalik nisbat shakli).

3. Derivatsion-grammatik omonimiya:

-(i)m I: *yig im, terim, sig im* (ot yasovchi morfema).

-(i)m II: *uyim, kitobim, soatim* (egalik morfemasi).

Morfemik sinonimiya. Barcha tur morfemalar ma'nodoshlik munosabatida bo'ladi. Shu boisdan *derivatsion sinonimiya* hamda *Grammatik sinonimiya* farqlanadi.

Derivatsion sinonimiya. Derivatsion morfemalarning bir-biriga yaqin ma'nolarni ifodalashi *derivatsion sinonimiya* deyiladi.

Masalan, sifat yasovchi *-li*, *-dor*, *-ser*, *-ba* morfemalari o'zaro sinonim: *savlatli*, *savlatdor*, *sersavlat*, *basavlat* kabi. Biroq ma'nodoshlik morfemalararo to'liq emas, balki ayrim ma'no qirralari orasidadir. Ya'ni bir morfema ikkinchi morfema bilan barcha ma'nolari mosda sinonim bo'la olmaydi. Bugungi kunda derivatsion sinonimiya va derivatsion darajalanishni farqlash tilshunosligimizda tadqiqini kutayotgan muammolardandir.

Grammatik sinonimiya. *Nonni yeng* - *nondan yeng*, *noga jo'namoq* *uy tomon jo'namoq* kabi hodisalarda grammatik ma'nodoshlik mavjud.

Morfemik antonimiya. Morfemik antonimiya derivatsion morfemalar orasidagina mavjuddir. Unga misol sifatida *-li* va *-siz* affikslerini keltirish mumkin: *andishali-andishasiz*, *barakali-hebaraka*, *baxtli-baxtsiz*.

Morfema – yunoncha morphe – “shakl” degan ma'noni bildirib o'ziga xos shakl va ma'noga ega bo'lgan boshqa ma'noli qismlarga bo'linmaydigan, so'z yasash yoki so'zning shaklini hosil qilish uchun xizmat qiladigan lisoniy birlik.

Affiks – lotincha “biriktirilgan” degan ma'noni bildirib, so'zning qismi shakllanishiga xizmat qiladigan morfema.

Differensiatsiya – lotincha differentia – “farqlanish, farq” degan ma'noni bildirib, ixtisoslashish – dastlab bir xil elementlardan iborat bo'lgan sistemaning sifat jihatdan farq qiladigan bir qancha qismlarga ajratib ketishi.

Paradigmatika – til birliklarini til sistemasida, struktural birliklarning jami sifatida tekshirish aspektidir.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. O'zbek tili morfemikasining dolzarb muammolari qaysilar?
2. So'zlar tarkibidagi affiksial morfemalarning vazifasiga ko'ra turlarini ajratish haqida so'zlab bering
3. Morfema variantlarini misollar asosida ajratib ko'rsating

10. MAVZU: Hujjat turlari va ish yuritish asoslari

REJA:

1. Hujjat yuritishning huquqiy asoslari.
2. Davlat ishlarining hujjat yuritish asosida tartibga solinishi.
3. Ish yuritishni tartibga soluvchi chora-tadbirlar va hukumat qarorlari.
4. "Ish yuritish" qo'llanmasi va uning amaliy ahamiyati.
5. Hujjatlar va ularning turlari.

Tayanch tushunchalar: ijtimoiy munosabatlar, huquqiy asoslar, savodxonlik, an'ana, nutqiy madaniyat, mukammallik, hukumat qarorlari, rasmiy va shaxsiy hujjatlar

Ijtimoiy munosabatlar doirasida odamlar, idoralar va tashkilotlar, korxonalar va muassasalar o'rtasida o'zaro ish yuritishning ma'lum huquqiy asoslari mavjud bo'lib, ular tegishli hujjatlarni rasmiylashtirish tarzida amalga oshiriladi.

Hujjatlarning mukammallik darajasi ular bilan ish ko'radigan kishilarning savodxonlik darajasi, davlatchilik tarixi va davlat ishlarini yuritishdagi mavjud an'analardan, ma'lum darajada kishilar o'rtasida shakllangan nutqiy madaniyat, ayni paytda, bu hujjatlarga bo'ladigan zaruriyat bilan bog'liq bo'ladi. Hujjatlarni yuritish asosan davlat ishlarini huquqiy asoslarga qo'yish tarzida amalga oshiriladi. Demak, u davlat yoki davlatlararo bo'ladigan ma'lum talablar darajasida amalga oshiriladi va dunyoviy an'analarni ham o'zlashtiradi. Hujjatlarning mukammalligi davlat ishlarini yuritish takomilidan dalolat beradi. Davlat tizimining barcha bo'g'inlarini hujjatlarsiz mutlaqo tasavvur qilib bo'lmaydi. Chunki uning faoliyati aynan ana shu hujjatlar yordamida tartibga solib turiladi va harakatga keltiriladi. Shuning uchun ham vaqt-vaqti bilan ish yuritishni takomillashtirishga qaratilgan hukumat qarorlari qabul qilinib boriladi. Masalan, shunday qaror O'zbekiston jumhuriyatining inqilobiy qo'mitasi tomonidan 1924-yilning 31-dekabrida qabul qilingan bo'lib, "Ishlarni o'zbek tilida yurgizish ham O'zbekiston jumhuriyatining inqilobiy komiteti huzurida markaziy yerlashdirish hay'ati va mahallalarda muzofot yerlashtirish hay'atlari tuzilish(i) to'g'risida" deb nomlangan.

Yurtimizning mustaqilligi arafasida (1989-yil 21-oktabr) "Davlat tili haqida"gi Qonunning qabul qilinishi bu masalani ham huquqiy asosga qo'ydi. Yangi tahrirdagi Qonunning 9- moddasida davlat hokimiyati va boshqaruv organlarida ishning davlat tilida yuritilishi va zaruriyatga qarab boshqa tillarga tarjima qilinishi alohida ta'kidlab o'tildi. Mustaqillikdan keyin esa ish yuritishni takomillashtirish, uni milliy asosga qo'yish masalasiga yana ham jiddiy e'tibor berildi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 18-avgustdagi 424-son qarori bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi viloyat, shaharva tumanlar hokimlari apparatlarida ish yuritish bo'yicha yo'riqnoma", O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 29- martdagi 140-son qaroriga ilova qilingan "O'zbekiston Respublikasi vazirliklari, davlat qo'mitalari, idoralari, korporatsiyalari, konsernlari, uyushmalari, kompaniyalarida va boshqa markaziy muassasalarida, apparatlarida ish yuritish va ijro nazoratini tashkil etish bo'yicha namunaviy yo'riqnoma" lar fikrimizning dalilidir. N.Mahmudov, A.Madvaliyev, N.Mahkamov, N. Aminovlarning "O'zbek tilida ish yuritish (munshaot)", yana shu mualliflarning "Ish yuritish" amaliy qo'llanmalari esa o'zbek tilida ish yuritishning me'yoriy asoslarini belgilab berishda g'oyatda muhim qo'llanma bo'lib xizmat qilmoqda. Chunki mualliflarning ish yuritish borasida bergan yo'l-yo'riqlari xodimlarning faoliyatida metodik yordam beradi, hujjatlarni rasmiylashtirish qoidalarini o'rgatadi, ish qog'ozlarining hamma joyda bir xil bo'lishini ta'minlaydi. Ammo shunday qo'llanmaning mavjudligiga qaramasdan undan foydalanish talab darajasida deb bo'lmaydi. Chunki 2000 yilda 10000 nusxada chop etilgan bu kitob bilan hamma o'quv yurtlari ham yetarli darajada ta'minlangan emas. Vaholanki, bu kabi qo'llanmalar bilan har bir kollej va litsey talab darajasida ta'minlanishi va har bir talabaning qo'lida bo'lishi maqsadga muvofiq. Ma'lum ma'noda mazkur qo'llanmalar o'rta maxsus o'quv yurtlari doirasida ushbu vazifani bajarishi mumkin. Shunday qilib, ish yuritishning tarkibiy qismi bo'lgan hujjatlarni ikki qismga bo'lib o'rganish to'g'ri bo'ladi:

1. Rasmiy hujjatlar.
2. Shaxsiy hujjatlar.

Rasmiy hujjatlar xizmat hujjatlari deb ham yuritilib, ular doirasida idoralar va mahkamalar, korxonalar va tashkilotlar hamda

muassasalar o'rtasida olib boriladigan yozishmalar tushuniladi. "Ish yuritish" qo'llanmasining mualliflari bu hujjatlarning tasnifi haqida quyidagilarni yozishadi: "Ma'muriy boshqaruv faoliyatida xizmat mavqeiga ko'ra hujjatlar hozirgikunda, asosan, quyidagicha tasniflanishi mumkin: tashkiliy hujjatlar, farmoyish hujjatlari, ma'lumot-axborot hujjatlari, xizmat yozishmalari". Alohida shaxs, jamoa tashkilotlari o'rtasidagi aloqaning huquqiy jihatlarini qamrab oluvchi tashkiliy hujjatlarga guvohnoma, yo'riqnoma, nizom, qoida, ustav, shartnoma singari hujjatlar; tashkilot yoki muassasa rahbarining ish faoliyati doirasida amal qiladigan farmoyish hujjatlariga buyruq, ko'rsatma, farmoyish kabi hujjatlar; ma'lumot-axborot hujjatlariga ariza, bayonnoma, bildirishnoma, vasiyatnoma, dalolatnoma, ishonchnoma, ma'lumotnoma, tavsifnoma, tavsiyanoma, taklifnoma, tarjimai hol, tushuntirish xati, e'lon, hisobot tarzidagi hujjatlar; alohida shaxs yoki tashkilotning faoliyatini qamrab oladigan xizmat yozishmalariga taklifnoma, telegramma, telefonogramma, modemogramma va turli mazmundagi xatlar kiradi.

Ma'lum bo'lyaptiki, ma'muriy-boshqaruv faoliyati doirasida amal qiladigan bu hujjatlarning aksariyat qismi rasmiy mazmunga ega. Demak, kim tomonidan yozilganlik, ya'ni tegishlilik nuqtai nazaridangina ariza, vasiyatnoma, tarjimai hol, tushuntirish xati, tilxat, ishonchnoma singarilarni shaxsiy hujjatlar deyishimiz mumkin. Aslida ular ham rasmiy mazmunga ega. Hujjat deyildimi, uni rasmiy tushunish va qabul qilish to'g'ri bo'ladi. Quyida litsey va kollej bitiruvchilari ish faoliyati doirasida qo'llanilishi mumkin bo'lgan eng zarur hujjatlarning rasmiylashtirilish tartibi to'g'risida ma'lumot beramiz va bunda yuqorida nomi tilga olingan "Ish yuritish" qo'llanmasidagi ko'rsatmalarga tayanamiz.

Ish yuritish hujjatlarining tili va uslubi

Ish yuritish sohasi o'zbek tilining amalda bo'lish imkoniyatlarini namoyish qiladigan yo'nalishlardan bo'lib hisoblanadi. Yoziladigan hujjat faqat uning muallifining o'zi uchun yozilmasdan, ko'pchilik, shu jumladan, yuqori tashkilot va muassasalar hamda ularning rahbarlari nazaridan o'tishi ham inobatga olininsa, uni shakllantirishga jiddiy e'tibor berishga to'g'ri keladi. Chunki hujjat ma'lum ma'noda uni yozgan kishining savodxonlik darajasini ko'rsatuvchi oynadir. Shunday ekan,

uni talablar darajasida rasmiylashtira olmagan yoki o'z ona tilida mavodli qilib yoza olmagan xodim jamoa oldida uyalib qolishi mumkin.

Shu nuqtai nazardan, ma'lum bir korxona yoki tashkilotda ishlaydigan xodim o'z faoliyatida zarur bo'lgan asosiy hujjatlarning rasmiylashtirish qoidalarini puxta egallab olishi zarur. Ish yuritish jarayonida avvalgi darslarda ta'kidlab o'tilganidek, birinchidan, "Davlat tili haqida"gi Qonun talablariga rioya qilish, ya'ni hujjatlarni o'zbek tilida yozish zarur. Ikkinchidan esa, o'zbek tilining vazifaviy jihatdan amalda iste'molda bo'lish yo'llarini ham farqlab, ularni rasmiy uslubda shakllantirish lozim. Rasmiy uslubning o'ziga xos xususiyatlari va boshqa vazifaviy uslublardan farqlari to'g'risida avvalgi darslarda ma'lumot berilgan. Harqalay bu o'rinda yana bir marta eslatib o'tish lozimki, ish yuritish hujjatlarida ehtirolarga berilib, turli xil obrazli so'zlarni qo'llash yoki shevachilikka borish, sultus, adabiy va rasmiy til me'yorlaridan chetlashish maqsadga muvofiq emas. Bu hujjatlarning matnida fikrlar g'oyatda aniq, mazmungan puxta, ayni paytda, ravon ifoda etilishi, fikrning ikki xil tushunilishiga yo'l qo'yilmasligi lozim. Fikr mumkin qadar qisqa bayon etilishi zarur. Ularda sodda gaplarga qaraganda qo'shma gaplarning ko'proq ishlatilishini inobatga olib, so'zlar va gaplar o'rnatidagi mantiqiy bog'lanishlarga jiddiy e'tibor berishga to'g'ri keladi. Rasmiy uslubda so'z tartibining buzilishiga yo'l qo'yilmaydi. Aytilgan fikrlar barcha rasmiy hujjatlar uchun umumiy talablardir. Huning ustiga har bir hujjatning o'ziga xos rasmiylashtirish xususiyatlari ham borki, ularni inobatga olmasdan bo'lmaydi. Bu o'ziga xosliklar hujjatdagi birlamchi va ikkilamchi qismlarning joylashtirilishidan tortib, so'z va iboralarni tanlash hamda gap qurilishida ko'zga tashlanadi. Hujjatlarning kirish va yakuniy qismlari deyarli bir xil. Ammo asosiy mazmunni ifoda etadigan matnda farqlar jiddiy bo'ladi. Masalan, ariza, tilxat, tushuntirish xati, tarjimai hol, ishonchuoma singari hujjatlar bir kishi tomonidan yozilgani uchun uning rasmiylashtirilishi I shaxstilidan bo'ladi va unda men olmoshi, ma'lum qilaman, iltimos qilaman, so'rayman, harakat qilaman, ishonch bildiraman, tug'ilganman, borganman, qabul qilinganman, topatganman singari fe'lining I shaxs o'tgan va kelasi zamon shakllari ko'p qo'llaniladi. Ma'lumotnoma, dalolatnoma, bayonnoma singari hujjatlarda esa ko'pchilikning fikri ifoda etilgani tufayli unda berildi, berildi, eshitildi, qaror qilindi singari so'z va jumlar o'tgan zamonda,

majhul nisbatda beriladi. Buyruqlarning rasmiylashtirilishi esa tamoman boshqacha. Unda qat'iyat ohangi kuchli bo'ladi va topshirilsin, yuklatilsin, so'ralsin, ogohlantirilsin, tayinlansin, ozod etilsin, berilsin singari fe'l shakllari o'tgan zamonda, buyruq maylida ifoda etiladi. Shuning uchun ham har bir hujjatning til va uslub xususiyatlarini o'rganmoqchi bo'lgan kishi uning keltirilgan namunalarini sinchiklab kuzatsa, ularning har birining o'ziga xos xususiyatlarini va qoliplarini bilib olishi qiyin bo'lmaydi. Hujjatlarni yozishda bir xillikka erishish va unga ko'nikma hosil qilish katta yutuq sanaladi. Imlo va tinish belgilariga e'tibor berish ham g'oyatda muhim ekanligi yuqorida ta'kidlab o'tildi.

Shartnoma – ikki yoki undan ortiq tomonning fuqarolik huquqlari va majburiyatlarini belgilash, o'zgartirish yoki to'xtatish yo'lidagi kelishuvidir.

Munshaot – hujjat

Individual hujjat – shaxsiy hujjat

Tipovoy - namunali hujjat

Trafaletli – qolipli hujjat

Viza – rozilik belgisi

Rezolutsiya – munosabat belgisi

Adresat – hujjatni oluvchi

Rekvizit – hujjatni rasmiylashtiruvchi majburiy element

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Hujjat yuritishni bilish nima uchun kerak?
2. Davlat ishlarini yuritish qanday tartibga solinadi?
3. Ish yuritish doirasidagi qanday hujjatlarni bilasiz?
4. Rasmiy va shaxsiy hujjatlarning tili va uslubi qanday bo'lishi kerak?

11-MAVZU: HUJJATLAR BILAN ISHLASH

REJA:

1. Davlat ishlarining hujjat yuritish asosida tartibga solinishi.
2. "Ish yuritish" qo'llanmasi va uning amaliy ahamiyati.
3. Hujjatlar va ularning turlari.

Tayanch tushunchalar: ijtimoiy munosabatlar, huquqiy asoslar, savodxonlik, an'ana, mukammallik, hukumat qarorlari, rasmiy va shaxsiy hujjatlar

Ariza insonlar hayotida eng ko'p foydalaniladigan hujjat hisoblanadi. Ariza bir kishi tomonidan tashkilot, korxona yoki muassasa rahbari nomiga yoziladi. Arizaning tarkibiy qismida quyidagilar bo'ladi: ariza yo'llangan tashkilot, korxona, muassasa va uning rahbarining nomi; arizachining turar joyi yoki ish joyi, vazifasi, ismi va otasining ismi; shundan so'ng Ariza degan yozuv, arizaning mazmuni, agar lozim bo'lsa, arizaga ilova qilinishi mumkin bo'lgan hujjatlar

to'yxati, arizachining imzosi, ismi-familiyasi, ariza yozilgan vaqt.

Namuna:

Samarqand tibbiyot
kolleji direktori
Ya.N.Allayorovga Sug'diyona massivi 14-uy,
6-xonadonda yashovchi Amirova Marhabo
tomonidan

A R I Z A

Meni akusherlik va ginekologiya bo'limiga o'qituvchilik vazifasiga qabul qilishingizni so'rayman. Arizaga oliy tibbiy ma'lumot haqidagi diplom, mehnat daftarchasi, so'rovnomma va yashash joyidan ma'lumotnomani ilova qilayapman.

AMIROVA M.

2010.15.02.

Arizalar mazmuni turlicha bo'lishi mumkin. Ammo rasmiylashtirish shakli yuqoridagi tartibda bir xil, ayni paytda, aniq va qisqa yozilgan bo'ladi.

ANNOTATSIYA

Annotatsiya asosan alohida nashr hisoblanadigan o'quv qo'llanmalar, darsliklar va monografiyalarga yozilib, ularda asarning qisqacha mazmuni, ahamiyati, kimlarga mo'ljallab yozilgani o'z ifodasini topadi.

Namuna:

S.A. Karimovning A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyotida 2018-yilda chop etilgan "Oila ta'limi va me'yor" nomli o'quv qo'llanmasiga yozilgan

ANNOTATSIYA

Mazkur o'quv qo'llanmasi V — 220100 va 5 — 220100 — filologiya (o'zbek tili va adabiyoti)—bakalavrlik yo'nalishida tahsil olayotgan 3-kurs talabalariga mo'ljallangan bo'lib, Davlat ta'lim standartlariga muvofiq keladigan va tanlama fan sifatida o'tiladigan "Hozirgi o'zbek tilining me'yoriy muammolari" kursi dasturi asosida yozilgan. Qo'llanmani yaratishda me'yor hodisasining lingvistik tushuncha ekanligi, uning predmeti, maqsad va vazifalari, me'yor masalasining o'zbek tilshunosligida o'rganilish tarixi, adabiy tilga munosabati, umumiy va xususiy me'yorlar, me'yorlarning tildagi imlo, talaffuz, leksik-frazeologik, grammatik va uslubiy ko'rinishlari, me'yor va lug'atchilik, me'yor va nutq madaniyati masalalarini yoritishda mustaqillik davrida o'zbek tili va uni tadqiq etishda yuz bergan o'zgarishlar hamda erishilgan yutuqlarga tayanilgan.

BAYONNOMA (majlis bayoni)

Majlis bayoni—bayonnomalarni rasmiylashtirish ham barcha rasmiy idoralar hayotidagi ish yuritishning muhim qismlaridan hisoblanadi. Chunki turli tashkilot va muassasalar jamoalari faoliyatiga

oid ko'plab masalalar yig'ilishlarda, demokratik yo'l bilan hal bo'ladi va ularni hal qilishga oid qabul qilingan qarorlar hayotga tatbiq etilishi uchun belgilangan tartibda rasmiylashtiriladi. Ana shu rasmiylashtirilgan hujjat bayonnoma sanaladi. Bayonnoma turli yig'ilishlardagi chiqishlar va qarorlar g'oyatda sinq va rasmiy tilda yozilgan hujjatdir. Shu hujjat asosida jamoaning faoliyati olib boriladi va nazorat qilinadi. Bayonnomada uni rasmiylashtirayotgan tashkilot va muassasaning nomi, Bayonnoma degan so'z, yig'ilish raqami, sanasi va joyi, qitnashuvchilar, kun tartibi, uning muhokamasi tafsiloti (asosiy ma'ruzachi va so'zga chiquvchilar), qabul qilingan qarorlar, majlisga mislik va kotiblik qilganlarning imzosi o'z aksini topgan bo'lishi lozim. Agar zarur bo'lsa, uning oxirida ilova ham berilishi mumkin.

Namuna:

**TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA
INSTITUTI PEDAGOGIKA FAKULTETI DEFEKTOLOGIYA
KAFEDRASINING
1-YIG'ILISH
BAYONNOMASI**

20 avgust 2021 yil

Chirchiq shahri

№	Ko'riladigan masala	Javobgar shaxs
1.	Yuqori tashkilotlardan kelgan buyruqlar ijrosi. Ijro intizomi	Kafedra mudiri
2.	"Defektologiya" kafedrasining 2021-2022 o'quv yiliga rejalashtirilgan ishlar yuzasidan axborot	Kafedramudiri
3.	Tasdiqlash: ❖ Kafedra yillik o'quv yuklama soatini tasdiqlash. ❖ Kafedra professor-o'qituvchilarining yillik o'quv yuklama soatini tasdiqlash. ❖ Professor-o'qituvchilarning kalendar reja va ishchi dasturlarini tasdiqlash. ❖ Professor - o'qituvchilarning shaxsiy ish rejalarini tasdiqlash. ❖ Kafedra ish rejasi va majlislar ish rejasini tasdiqlash. ❖ Pedagogika maliyotish rejasini tasdiqlash	Kafedra mudiri
4.	Xur xil masalalar	

Birinchi masala yuzasidan kafedra mudiri F.U.Qodirova yuqori tashkilotlardan kelgan buyruqlar ijrosi haqida ma'lumot o'qib eshtirildi:

545 - son ilmiy va innovatsion faoiyatni boshlarish tizimini tashkil etish chora tadbirlari to'g'risida buyruq o'qib eshtirildi.

Ikkinchi masala yuzasidan kafedra mudiri F.U.Qodirova - kafedrasining 2021-2022-o'quv yiliga rejalashtirilgan ishlar yuzasidan axborot o'qib eshtirildi: kafedraning o'quv yiliga rejalashtirilgan ishlardan ilmiy tadqiqotchilarni dissertatsiya ishini tayyorgarligi, kafedra professor o'qituvchilar tomonidan ilmiy tadqiqot ishlarining olib borilishi, professor o'qituvchilar tomonidan ilmiy maqollalar nashr etilishi, shuning kafedrada faoliyat olib borayotgan mustaqil tadqiqotchilarning ilmiy ishlarini yanada faollashtirish bo'yicha ma'lumot eshitildi.

Uchinchi masala yuzasidan kafedra mudiri F.U.Qodirova -

- ❖ Kafedra yillik o'quv yuklama soatini tasdiqlash.

- ❖ Kafedra professor-o'qituvchilarining yillik o'quv yuklama soatini tasdiqlash.

- ❖ Professor-o'qituvchilarning kalendar reja va ishchi dasturlarini tasdiqlash.

- ❖ Professor - o'qituvchilarning shaxsiy ish rejalarini tasdiqlash.

- ❖ Kafedra ish rejasi va majlislar ish rejasini tasdiqlash.

- ❖ Pedagogik amaliyot ish rejasini tasdiqlandi

To'rtinchi masala yuzasidan har xil masalalarda kafedra professor o'qituvchilarning 2021 va 2022-o'quv yilida bajariladigan ilmiy tadqiqot ishlar yuzasidan kafedra professor o'qituvchilarning axboroti eshitildi:

I.Q. Sayfullayeva- 2021-yilda ilmiy rahbar va ilmiy ish mavzusi tasdiqlangan va OAK byullitenida e'lon qilingan. Hozirgi kunda mavzu bo'yicha o'quv qo'llanma tayyorlangan va dissertatsiyaning birinchi bobi bo'yicha ishlar olib borilmoqda.

Har xil masalalarda, A) kafedra mudiri F.U.Qodirova professor o'qituvchilarni ishga qabul qilishda shaffoflikni ta'minlanganligi bo'yicha axborot eshitildi. Pedagoglarni ishga qabul qilish yo'riqnomasi bilan tanishtirildi. Institutda pedagoglarni ishga qabul qilish bo'yicha ishchi guruh tashkil qilinganligi va ishga qabul qilish shartlari bilan tanishtirildi. Ishga qabul qilishda pedagoglarni nashr

ishlari va ilmiy ishlari haqida ma'lumotlar taqdim etish lozimligi ham aytib o'tildi.

B) kafedra mudiri F.U.Qodirova kredit modul tizimi bo'yicha axborot eshitildi. Axborotda talabalarga kredit modul tizimining mazmuni va 2021 va 2022 o'quv yilida haftalik soat 26 haftaga tushirilganligi ta'kidlandi. Shuningdek, talabalarga kredit modul tizimi bo'yicha ma'lumotlarni guruh murabbiylar zimmasiga yuklatilsin deb qayd etildi.

V) kafedra mudiri F.U.Qodirova so'zga chiqib, kafedra ilmiy tadqiqotchilarning ilmiy ishlari bo'yicha axborot berildi. Jumladan kafedra katta o'qituvchisi S.J.Achilovning dissertatsiya muhokamasi 2021 fevral oyida kafedrada ko'rilganligi, dissertatsiya ishi yukunlangan bo'lib 3-seniyatbr oyida S.J.Achilovning dissertatsiya ishi muhokamasi metodologik semenarga qo'yildi.

Kafedra v.b. dotsent G.Abdullaevaning "Nogironligi bo'lgan talabalarning axborot texnologiyalardan foydalanganligi haqida inklyuziv oliy kasbiy ta'limi" (pedagogika OTM lar misolida) dissertatsiya mavzusi OAK byullitenida e'lon qilingan va dissertatsiya ishinining rejasi hamda birinchi bobi ustida ish olib borilmoqda hamda dissertatsiya tadqiqot ishlari bo'yicha tajriba sinov ishlari olib borilmoqda.

Shuningdek, kafedra o'qituvchilardan I.Sayfullaeva va X.Yunusovalar mustaqil tadqiqotchi bo'lib, dissertatsiya mavzusi OAK byullitenida e'lon qilingan va dissertatsiya ishinining rejasi hamda birinchi bobi ustida ish olib borilmoqda.

G) kafedra mudiri F.U.Qodirova so'zga chiqib yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash jarayoniga kadrlar buyurtmachilarni faol jalb etilishi bo'yicha kafedra ilmiy seminar rejalari ko'rildi. Hamda dasturlarni ishlab chiqishdagi kadrlar iste'molchilarning ishtiroki bo'yicha dastur ishlab chiqildi va kafedrada slayd orqali mazmuni o'rganildi. Ushbu dasturla maxsus maktablar va ko'p tarmoqli maxsus maktabgacha ta'lim muassalarlar bilan tuzilgan shartnomlar yozildi, muassasalar tanlanganligi ta'kidlab o'tildi va mutaxassislar ishga jalb etildi.

Har xil masalalarda kafedra mudiri F.U.Qodirova so'zga chiqib, kafedra professor o'qituvchilarni ishga qabul qilish bo'yicha ma'lumot berdilar. Yangi qabul qilingan stajer o'qituvchilardan Z.Baxodirova, Sh.Qobilova, M.Dexqonova, O.Ishmatova, va Sh.Ibodullaevalar ochiq

dars o'tish asosida ishga kirish bo'yicha tahlil etib borildi. Ishga qabul qilishda oliy ta'lim talablari bilan tanishtirilib o'tildi.

Har xil masalalarda kafedra mudiri F.U.Qodirova so'zga chiqib, mustaqil ta'lim bo'yicha topshiriqlarni bajarish bo'yicha o'qitiladigan fanlardan vazifalar belgilandi.

Kafedra professor o'qituvchilar o'tiladigan fanlarga mustqil ta'lim dasturni tayyorlash lozimligi ta'kidlab o'tildi.

QAROR QILINDI:

- 1. Yuqori tashkilotlardan kelgan buyruqlar ijrosi. Ijro intizomi bajarib qo'yilsin

- 2. "Defektologiya" kafedrasining 2021-2022 o'quv yiliga rejalashtirilgan ishlar yuzasidan axborotlar qabul qilinsin.

- 3. Taqdim etilgan barcha xujjatlar tasdiqlansin.

- Kafedra yillik o'quv yuklama soatini tasdiqlansin.

- Kafedra professor-o'qituvchilarining yillik o'quv yuklama soatini tasdiqlansin

- Professor-o'qituvchilarning kalendar reja va ishchi dasturlarini tasdiqlansin.

- Professor - o'qituvchilarning shaxsi ish rejalarini tasdiqlansin.

- Kafedra ish rejasi va majlislar ish rejasini tasdiqlansin.

- Pedagogikamaliyotishrejasinitasdiqlansin

- 4. Ko'rilgan masala yuzasidan ma'lumotlar qabul qilinsin.

- F.U.Qodirova professor o'qituvchilarni ishga qabul qilish bo'yicha axboroti ma'lumot uchun qabul qilinsin.

- Talabalarga kredit modul tizimi bo'yicha ma'lumotlarni guruh murabbiylar zimmasiga yuklatilsin.

- kafedra mudiri F.U.Qodirova axboroti ma'lumot uchun qabul qilinsin.

- Mustaqil tadqiqotchilarning axboroti ma'lumot uchun qabul qilinsin

- Mustaqil tadqiqotchilarning xisoboti har 2 oyda kafedraga taqdim etilsin.

- Dasturlarni ishlab chiqishdagi kadrlar iste'molchilarning ishtiroki bo'yicha axborot ma'lumot uchun qabul qilinsin.

- Qaror ijrosini ta'minlash mas'ullarga yuklatilsin. Qaror ijrosini nazorat qilish kafedra muditi F. U. Qodirovaga yuklatilsin.

• Ishga qabul qilish bo'yicha F.U.Qodirova axboroti ma'lumot uchun qabul qilinsin.

• Mustaqil ta'lim dasturi bo'yicha F.U.Qodirova axborot ma'lumot uchun qabul qilinsin.

Kafedra mudiri:

F. U. Qodirova

Kotiba:

S. J. Achilova

Har bir tashkilot yoki muassasada, ularning bo'lim va tarmoqlarida yig'ilishlar muntazam ravishda bo'lib turganligi uchun ular tartib raqami bilan rasmiylashtiriladi. Zaruriyat yuzasidan majlis bayonnomasidan ko'chirmalar berilishi ham mumkin. Ko'chirma mazmuni ham aynan bayonnomaning o'zi bo'ladi. Farqi shundaki, Bayonnoma so'zi o'rniga Bayonnomadan ko'chirma yoziladi. Qaysi masala bo'yicha ko'chirma olish lozim bo'lsa, faqat o'sha qism olinadi va oxirida ko'chirmaning asliga to'g'ri ekanligini tasdiqlovchi imzo qo'yiladi.

Masalan:

Alisher Navoiy nomidagi SamDU o'zbek tilshunosligi kafedrasining 2002-yil 28 noyabrda bo'lib o'tgan 5-majlisi bayonnomasidan

K O ' C H I R M A

II. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari va uning turkiy xalqlar madaniyati hamda jahon sivilizatsiyasida tutgan o'rnini mavzusida o'tkazilgan

konferensiya yakuni to'g'risida.

ESHITILDI: kun tartibidagi ikkinchi masala yuzasidan kafedra mudiri prof. S.A.Karimov quyidagilarni bildirdi: "Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari va uning turkiy xalqlar madaniyati hamda jahon sivilizatsiyasida tutgan o'rnini mavzuidagi Xalqaro ilmiy konferensiya muvaffaqiyatli o'tdi, deyishga asoslarimiz bor. Bu konferensiyada kafedra professoro'qituvchilari faol

qatnashdilar. Tadbirning muvaffaqiyatli o'tishida o'z xizmatlarini ayamagan kafedra a'zolariga minnatdorchiligimizni bildiramiz. Ayniqsa professorlar: B.O'rinboyev, B. Yo'ldoshev, dotsentlar J.Hamdamiyov, Q.Usmonov va J.Eltazarovlarga kata rahmat. Turkiy tillar ravnaqi yo'lida sezilarli iz qoldirgan ulug' ajdodimiz M.Koshg'ariyga bag'ishlangan konferensiyaning Samarqandda o'tkazishligi ayni muddao bo'ldi. Bu konferensiya aytilgan fikrlar, ilmiy yangiliklar tadqiqotchilarimiz uchun qo'llanma, yo'l-yo'riq bo'la oladi desak yangilishmaymiz. O'tkazilgan tadbir to'g'risida prof. B.O'rinboyev, dots. Z.Aliqulov, f.f.n. J.

Eltazarovlarham o'z fikrlarini aytdilar.

Qaror qilindi:

1. Kafedra mudiri prof. S.A.Karimovning "Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari va uning turkiy xalqlar madaniyati hamda jahon sivilizatsiyasida tutgan o'rni" mavzusida o'tkazilgan konferensiya yakuni to'g'risidagi axboroti ma'lumot uchun qabul qilinsin.

Ko'chirma asliga to'g'ri

Kotiba

M.BERDIQULOVA

BILDIRISHNOMA

Bildirishnoma xodimning yoki quyi tashkilot rahbarining yuqori tashkilot rahbariga biron bir voqea-hodisa munosabati bilan axborot tarzida yozilgan xatidir. Bildirishnomalar tashkilotda ishlaydigan xodimni mukofotlash yoki jazolash haqidagi taklif, belgilangan rejaning bajarilganligi yoki jarayonning boorish tafsiloti mazmunida bo'lishi mumkin. Bu hujjatning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, bildirishnoma muallifi yuqori tashkilot yoki uning rahbarini ma'lum voqea-hodisa to'g'risida xabardor yoki ogoh etishi bilan birga bu voqea-hodisagao'z munosabatini ham bildiradi hamda aniq takliflarini bayon qiladi. Shundan kelib chiqib, bildirishnomani boshda bu nomaning yozilishiga sabab bo'lgan omillar, keyin muallifning unga

bo'lgan munosabati va oxirida aniq taklif-mulohazalari bayon etilgan qismlardan iborat deyish to'g'ri bo'ladi. Bildirishnoma yuboriladigan tashkilot va rahbarning lavozimi va ism familiyasi, bildirishnomani yozgan kishi yoki tashkilot va uning rahbarining lavozimi va ism-familiyasi, lozim bo'lganda, bildirishnomaning nima haqda yozilayotganini bildiruvchi sarlavha hamda yangi qatorda Bildirishnoma degan so'z, shundan so'ng xat mazmuni va oxirida bildirishnomani tayyorlagan xodim yoki rahbarning imzosi hamda sana yozilgan zaruriy qismlardan iborat.

Bildirishnomaga ayrim namunalar keltiramiz:

SamDU o'zbek filologiyasi fakulteti
dekani dotsent O'.I. Qurbonovga o'zbek tilshunosligi
kafedrasi dotsenti Z.Aliqulov tomonidan

B I L D I R I S H N O M A

2018-yilning 15-yanvar kuni Siz rahbarlik qilayotgan fakultet II kurs talabalaridan Ahmedova Lola, Suyunova Dilnoza, Ubaydullayeva Shahnoza va Razzoqova Komilalar "Hozirgi o'zbek tili" fanidan o'tilgan darsga uzrsiz qatnashmaganligini ma'lum qilaman va sabablari aniqlangach, belgilangan tartibda
chora ko'rishingizni so'rayman.

O'qituvchi
2018.16.01

dots. Z. ALIQULOV

BUYRUQ

Nisbiy ma'noda mustaqil sanaladigan, o'z muhri va shtampiga ega bo'lgan tashkilot yoki muassasa doirasida yuritiladigan asosiy hujjatlardan biri bo'lib, shu tashkilot yoki muassasa uchun muhim hisoblanadigan vazifalar uning yordamida hal etiladi. Huquqiy hujjat bo'lgan buyruqni bajarish, mazmunidan kelib chiqib uni ijro etish vazifasi yuklatilgan shaxslar uchun majburiy sanaladi. Ijrosi amalga oshmay qolgan taqdirda esa bu shaxslarga nisbatan ma'muriy chora ko'rilishi mumkin. Shuning uchun buyruqni chiqarish murakkab jarayon hisoblanadi va zaruriyatga qarab unga imzo chekadigan rahbar, o'z o'rinbosarlari, tegishli bo'lim boshliqlari va mazkur buyruqni bevosita bajaruvchilar bilan oldindan kelishib olinadi. Oldindan o'ylab, kelishib chiqarilgan buyruq to'laligicha bajariladi hamda tashkilot va uning rahbariga obro' keltiradi. Hayotda buning aksi ham bo'lishi mumkin. Buyruqlar ikki yo'nalishda chiqariladi: asosiy faoliyatga va kadrlarga tegishli buyruqlar. Tashkilot yoki muassasaning asosiy faoliyati birinchi turdagi buyruqlar asosida olib boriladi. Ular asosida xodimlarning kunlik va haftalik ish vaqti, o'quv yurtlaridao'qituvchining o'quv soatlari hajmi, amalga oshirishi lozim bo'lgan vazifalar, ma'naviy va moddiy rag'batlantirish, maosh belgilash va lozim bo'lganda ma'muriy choralar ko'rish, ma'lum sanalarda amalga oshiriladigan tadbirlar singari holatlar rasmiy tarzda belgilab qo'yiladi. Bunday buyruqlar tashkilot yoki muassasaning o'z tashabbusi, ba'zan yuqori tashkilotlardan kelgan buyruq, farmoyish va ko'rsatmalarni bajarish maqsadida yuzaga keladi. Ularning ijrosi har bir mahkamada o'zlari belgilagan tartibda nazorat qilib boriladi. Buyruqning asl nusxasi O'zbekiston Respublikasi gerbi tushirilgan maxsus blankada qog'ozda rasmiylashtiriladi. Dastlab yuqori tashkilot yoki vazirlikning nomi, shundan so'ng buyruq chiqaruvchi tashkilot yoki muassasaning nomi va o'rtada Buyruq degan so'z yoziladi. Uning pastidan chap tomonda hujjat sanasi, o'ng tomonda tartib raqami, bir oz pastdan o'rtada buyruq chiqqan joy nomi ko'rsatiladi. Yangi qatordan chap tomonda buyruqning nima haqda ekanligi, ya'ni sarlavhasi yozilgach, asosiy matn beriladi va oxirida tashkilot va muassasa rahbari tomonidan imzo chekiladi.

Masalan:

BUYRUQ ' 06-ij
2010.06.01.

Psixologik ekspertizalarni
o'tkazishni vaqtincha
to'xtatish haqida

**Pedagogika fakulteti ish faoliyatiga oid masalalarni
bir tizimga va tartibga keltirish maqsadida**

BUYURAMAN:

1. Psixologiya kafedra xodimlari tomonidan tegishli hujjatlar rasmiylashtirilgunga qadar psixologik ekspertizalarni o'tkazishni vaqtinchalik to'xtatish pedagogika fakulteti dekani X.Ibrohimovga yuklatilsin.

2. Ushbu buyruqni tegishli idoralarga yetkazish, ularni xarbardor qilish va uning bajarilishini nazorat etish o'quv ishlari bo'yicha prorektor Sh.Mahmatmurodovga yuklatilsin. Asos: huquqshunos I.B.Valixojayeva kiritgan loyiha, xodimlar kasaba uyushmasi raisi U.Z.Zohidov, prorektorlar M.Muhiddinov, A.S.Soleyev, I.R.Pardayevlar roziligi va rektor R.I.Xolmurodovning munosabat belgisi.

Rektor

XOLMURODOV R.I.

Buyruqlar matnidan shu narsa ma'lum bo'lmoqdaki, uning dastlabki qismida ushbu buyruq nima uchun chiqarilayotgani, bunga asos bo'lgan omillar ko'rsatib o'tiladi. Shundan so'ng nimalarni amalga oshirish to'g'risida farmoyish va ko'rsatmalar beriladi hamda har bir bandeda mumkin qadar uning ijrochisi va ijro muddati ham ko'rsatib beriladi. Va nihoyat, buyruqning oxirida ijro muddati va bu ijroni kim nazorat qilib borishi lozimligi ham aniq ko'rsatib o'tiladi. Yuqorida ta'kidlanganidek, buyruqning loyihasi uning bajarilishiga aloqador bo'lgan barcha mutasaddi kishilar tomonidan imzolanishi lozim. Eng muhimi, u tashkilot yoki muassasa huquqshunosi ko'rigidan o'tishi va uning ham imzosi bo'lishi shart. Shunday qilinganda bu hujjat huquqiy jihatdan asosli va mustahkam bo'ladi. Chunki huquqshunos unga imzo chekishdan avval buyruqning qonuniy

jihatlari to'g'risida o'ylab ko'radi, uning amaldagi qonunlar, hukumat va tegishli vazirliklar hamda shu tashkilot tomonidan avval chiqarilgan buyruqlarga mos kelish-kelmasligini tekshirib ko'radi. Kadrlar to'g'risidagi buyruqlar bu hujjatning ikkinchi bir turini tashkil etadi. Ular xodimlar ishga qabul qilinganda yoki bo'shatilganda, shu tashkilot yoki muassasa ichida boshqa vazifaga o'tkazilganda, mehnat ta'tiliga chiqqanda yoki ma'naviymoddiy rag'batlantirilganda, boshliq ta'tilga ketib, uning o'miga vaqtinchalik o'rinbosari yoki boshqa bir xodim tayinlanganda, xodim malaka oshirishga yoki xizmat safariga jo'natilganda chiqariladi. Bunday buyruqlarga odatda quyida ishlaydigan rahbar va boshliqlarning bildirishnomasi yoki tavsiyanomasi, xodimning arizasi yoki boshqa omillar asos va sabab bo'lishi mumkin. Zarur bo'lgan holatda ijro etuvchilarga, xodimga yoki taqdim etilishi lozim bo'lgan idoraga buyruqdan ko'chirma beriladi. Unga kadrlar bo'limining boshlig'i Asliga to'g'ri deb yozadi, imzo chekadi va muhr bosadi. Bu mazmundagi buyruqlar ham albatta yuqorida aytilgan tartibda huquqshunos ko'rigidan o'tkaziladi.

Annotatsiya - asosan alohida nashr hisoblanadigan o'quv qo'llanmalar, darsliklar va monografiyalarga yozilib, ularda asarning qisqacha mazmuni, ahamiyati, kimlarga mo'ljallab yozilgani o'z ifodasini topadi.

Ariza - insonlar hayotida eng ko'p foydalaniladigan hujjat hisoblanadi. bir kishi tomonidan tashkilot, korxona yoki muassasa rahbari nomiga yoziladi.

Buyruq - nisbiy ma'noda mustaqil sanaladigan, o'z muhri va shtampiga ega bo'lgan tashkilot yoki muassasa doirasida yuritiladigan asosiy hujjatlardan biri bo'lib, shu tashkilot yoki muassasa uchun muhim hisoblanadigan vazifalar uning yordamida hal etiladi. Huquqiy hujjat bo'lgan buyruqni bajarish, mazmunidan kelib chiqib uni ijro etish vazifasi yuklatilgan shaxslar uchun majburiy sanaladi.

Tashqi hujjat - korxonaga, boshqa tashkilot va ayrim shaxslardan keladigan hujjatlardir. Bularga taklifnoma, ishonchnoma, yo'riqnoma, kafolat xati, tavsiyanoma va boshqalar kiradi.

Murakkab hujjat - bir necha masalani o'z ichiga olgan hujjatdir. Bularga shartnomalar ma'lumotnoma, rejalashtirilgan hisobot hujjatlari va boshqalar kiradi..

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Hujjat yuritishni bilish nima uchun kerak?
2. Davlat ishlarini yuritish qanday tartibga solinadi?
3. Ish yuritish doirasidagi qanday hujjatlarni bilasiz?
4. Rasmiy va shaxsiy hujjatlarning tili va uslubi qanday bo'lishi kerak?

12-MAVZU: NOTIQLIK SAN'ATI HAQIDA UMUMIY MA'LUMOT

REJA:

1. Nutq madaniyati tarixi haqida tushuncha
2. Nutq madaniyati va hozirgi zamon tilshunosligining o'zaro bog'liqligi
3. O'zbek adabiy tili normalari

Tayanch tushunchalar: nutq, nazm, aruz, mantiq, madaniyat, o'qituvchi, norma, adabiy til

Nutq madaniyati haqidagi ta'limot qadimgi Rim va Afinada shakllangan bo'lsa ham, unga qadar Misrda, Assuriyada, Vavilon va Hindiston kabi mamlakatlarda paydo bo'lganligi notiqlik san'ati tajribasidan ma'lum. Ushbu davrlarda jamiyatning rivojlanishi, savdo - sotiqning, sud ishlarining nihoyatda taraqqiy etishi notiqlikni san'at darajasiga ko'tardi. Chunki u paytlarda davlat arboblarning obro' - e'tibori va yuqori lavozimlarga ko'tarilishi, ularning notiqlik mahoratiga ham bog'liq bo'lgan. Notiqlik san'ati sarkardalik mahorati bilan barobar darajada ulug'langan.¹ Mashhur notiq Tsitseron: «Tarixda yo yaxshi harbiy sarkarda, yo yaxshi notiq bo'lish kerak», degan ekan. Bu gapda katta hikmat bor. Harbiy sarkardaning itoatida ko'p sonli lashkar bo'lishini tasavvur qilsak, bu so'z tasodifiy o'xshatish emasligiga amin bo'lamiz. Grek va Rim notiq-lari Aristotel, Demosfen, Tsitseron, Kvintilian kabi nazariyotchilarning hayotiy tajribalari ham bunga misoldir. Ular kishilik jamiyatida ritorika va notiqlik san'atining o'ziga xos maktabini yaratdilar. Tsitseronning

«Notiqlik haqida», «Notiq», «Brut» asarlari, Mark Fabiy Kvintilianing «Notiq bilimi haqida», Aristotelning «Ritorika» kabi asarlari ham qadimgi Gretsiya va Rimda madaniy nutq, notiqlik nazariyasi ancha rivojlanganligini ko'rsatadi.

O'rta Osiyo madaniyati tarixida ham nutq madaniyati o'ziga xos mavqega egadir. Sharqda, jumladan, Movarounnahrda notiqlik, voizlik, ya'ni va'zxonlik

«Qur'on»ni targ'ib qilish bilan mushtarak holda so'zning ahamiyati, ma'nosi va undan o'rinli foydalanish borasida ko'p yaxshi fikrlar aytilgan. Ana shu nuqtai nazardan qaralsa, «Nutq odobi», «Muomila madaniyati» nomlari bilan yuritilib kelingan «nutq madaniyati» tushunchasi juda qadimdan olimlar, ziyolilarning diqqatini tortgan: Abu Rayxon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Abu Abdulloh Al-Xorazmiy, Mahmud Qoshg'ariy, Mahmud Zamaxshariy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, So'fi Olloyor, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy kabi ulug' siymolar nutq odobi masalalariga, umuman nutqqa jiddiy e'tibor berish bilan birga tilga, lug'atga, grammatikaga va mantiqshunoslikka oid asarlar yozganlar. Buyuk qomusiy olim Beruniy (973-1048) o'zining «Geodeziya» asarida har bir fanning paydo bo'lishi va taraqqiy etishi inson hayotidagi zaruriy ehtiyojlar talabi bilan yuzaga kelishini aytadi. Uningcha, grammatika, aruz va mantiq finlari ham shu ehtiyojning hosilasidir.

Ulug' vatandoshimiz Abu Nasr Forobiy to'g'ri so'zlash, to'g'ri mantiqiy xulosalar chiqarish, mazmundor va chiroyli nutq tuzishda leksikologiya, grammatika va mantiqning naqadar ahamiyati kattaligi haqida shunday deydi: «Qanday qilib ta'lim berish va ta'lim olish, fikrni qanday ifodalash, bayon etish, qanday so'rash va qanday javob berish (masalasi)ga kelganimizda, bu haqda bilimlarning eng birinchisi jismlarga va hodisalarga ism beruvchi til haqidagi ilmlar deb tasdiqlayman...».¹

Kaykovus tomonidan 1082-1083 yillarda yaratilgan, qadimgi Sharq pedagogikasining ajoyib asarlaridan biri hisoblangan «Qobusnoma» da ham nutq odobi va madaniyati haqida fikrlar aytilgan.

Madaniy gapirishga intilish tushunchasi barcha xalqlarda qadimdan mavjuddir. Bu tushuncha ma'lum lingvistik me'yorlar, etik va estetik talablar bilan aloqador bo'lgan tushunchadir. Demak, nutq madaniyati tushunchasi har bir xalq tili va millat ma'naviyatini belgilovchi (ko'rsatuvchi) etik va estetik kategoriyadir.

Nutq madaniyati faqatgina adabiy tilni ongli va maqsadga muvofiq me'yorlashga (uni qayta ishlash va boyitishga) qaratilgan harakatlarga emas, balki millatning umumiy madaniyatini ko'tarish, odamlarga ma'lum «til didi» - ni tarbiyalashga xizmat qiluvchi faoliyat hamdir.

Nutq madaniyati termini hozirgi zamon tilshunosligi talqinida uch xil hodisani ifoda etadi:

1. madaniy nutqning, ya'ni nutqiy hodisaning nomi;
2. madaniy nutq tushunchasi bilan bog'liq va nutq madaniyati deb yuritiluvchi ilmiy muammoning nomi;
3. nutq madaniyati muammosini o'rganish bilan shug'ullanuvchi sohaning, tilshunoslik fani bo'limining nomi.
4. Keltirilgan uchta hodisaning har biri murakkab ko'rinishlariga, qirralariga ega, ularni bir-biri bilan qorishtirmaslik lozim.¹
5. Yuqorida bayon etilgan barcha mulohazalar nutq madaniyati tushunchasini tushunish va ta'riflash tilshunoslikda hozir quyidagi ko'rinishlarga ega degan xulosaga kelish imkonini beradi:
6. Nutq madaniyati adabiy til rivojining o'ziga xos xususiyatlaridan biri (Praga lingvistik maktabi).
7. Nutq madaniyati (til madaniyati) --- bu adabiy til normalarining shakllanishi va silliqqlanishiga yordamlashishdan iborat bo'lgan faoliyat, ya'ni til rivojiga ongli aralashuvdir (Praga lingvistik maktabi).
8. Nutq madaniyati tilni, uning qonun-qoidalarini ongli idrok qilish, aniq, ravshan, ifodali nutq tuza olish mahoratidir (A.Gurevich va b.).
9. Nutq madaniyati (til madaniyati) --- bu adabiy til normalarining shakllanishi va silliqqlanishiga yordamlashishdan iborat bo'lgan faoliyat, ya'ni til rivojiga ongli aralashuvdir (Praga lingvistik maktabi).
10. Nutq madaniyati tilni, uning qonun-qoidalarini ongli idrok qilish, aniq, ravshan, ifodali nutq tuza olish mahoratidir (A.Gurevich va b.).
11. Nutq madaniyati kishilarning o'zaro to'liq va teran fikrlashishi, tilning barcha imkoniyat va vositalarini puxta egallashidan iboratdir (B.N.Golovin va b.).
12. Nutq madaniyati faqat to'g'ri nutqgina emas, balki uquvlilik

himda nutqiy chechanlik hamdir (G.O.Vinokur va b.).

13. Nutq madaniyati til vositalaridan o'rinli foydalangan holda maqsadga muvofiq so'zlash va yoza olish san'atidir. (A.I.Efimov).

14. Nutq madaniyati bu avvalo fikrlash madaniyatidir. (D.E.Rozental va boshqalar)

15. Milliy o'ziga xosligi bilan ham ajralib turuvchi nutq madaniy nutqdir. (M.Agafanova).¹

Demokratik jamiyatda bolalar, umuman, har bir inson erkin fikrlaydigan etib tarbiyalanadi. Agar bolalar erkin fikrlashni o'rganmasa, berilgan ta'lim samarasi past bo'lishi muqarrar. Albatta, bilim kerak. Ammo bilim o'z yo'liga. Mustaqil fikrlash ham katta boylikdir». ² Maktabda nutq tadbirkorligini singdirish o'qituvchining bosh vazifasidir. U birinchi soatdan boshlab to oxirgi mashg'ulotgacha o'quvchilarda nutq madaniyati (tadbirkorligi)ni tarbiyalashga xizmat qilishi kerak.

Boshqacha aytganda «Ayni paytda nutqiy madaniyat tarbiyasi bilan maktabdagi, hech bir istisnosiz, barcha o'quv fanlari ham bilvosita shug'ullanishi kerak. Matematika bo'ladimi, fizika yoki tarix bo'ladimi, o'qituvchi o'z nutqiy madaniyati bilan namuna ko'rsatishi, tegishli fan sohasining tugal tilini namoyish etishi va shu yo'l bilan o'quvchidagi so'z sezgisiga kuch berishi maqsadga muvofiq. Ta'lim amaliyotida ko'rgazmalilik azaldan eng zaruriy omil sifatida qarab kelinadi, shuning uchun o'qituvchi juda ko'p vaqtini turli ko'rgazmali qurollar tayyorlashga sarflaydi. Bu ma'qul, ammo, unutmazlik kerakki, nutqiy madaniyatni o'rgatish, chiroyli so'z zavqini o'stirish, umuman, til estetikasi tarbiyasida, asosiy, jonli ko'rgazmali qurol o'qituvchining o'zidir». ³

Til va nutq bir-biriga bog'liq, dialektik munosabatdagi hodisalardir. Ularni bir - biridan ajratib qarash asossizdir. Til nutq uchun moddiy materialdir. Shu material asosida esa nutq tashkil topadi.

O'zbek adabiy tili normalari ilmiy asarlarda quyidagicha tasnif qilinadi:

1. Leksik - semantik norma.
2. Talaffuz - (orfoepik) norma.
3. Yozuv (grafika) normasi.
4. Fonetik norma.

5. Aktsentologik (urg'uni to'g'ri qo'llash) norma.
6. Grammatik (morfologik va sintaktik) norma.
7. So'z yasaliş normalari.
8. Imloviy norma.
9. Uslubiy norma
10. Punktuatsion norma.¹

Adabiy normaning og'zaki va yozma ko'rinishlari mavjud bo'lib, og'zaki adabiy normaning rivojlanishiga xalq qiziqchilari, askiyachilari, latifago'y xalq shoir

baxshilari katta hissa qo'shsalar, yozma adabiy normaning shakllanishida belgilangan yozuv shakli asosida yozib qoldiriladigan yozma adabiyotning xizmati cheksizdir. Umuman olganda, adabiy til normasini o'rganish yangi hodisa emas. Til normasi va adabiy norma muammo sifatida nutq madaniyati ilmiy soha deb tan olingunga qadar ham o'rganib kelingan. Adabiy til normasi, uning shakllanish, rivojlanish, stabilashuv qonuniyatlari-nutq madaniyati sohasining tekshirish ob'ekti hisoblanadi.

Nutq madaniyati sohasining adabiy til normasiga yondashuvi quyidagi xususiyatlari bilan grammatik munosabatda farq qiladi.

a) nutq madaniyati adabiy til normasidagi o'zgarib, buzilib turuvchi nutqiy nuqsonlarni yuzaga keltiruvchi xususiyatlarni topishi va ularni tuzatishga intilishi lozim;

b) nutq madaniyati adabiy til normasini doimiy rivojlanib, o'zgarib turuvchi hodisa sifatida tekshirishi va adabiy til normasi sistemasidagi yangi holatlarni, o'zgarayotgan, o'zgargan holatlarni, shuningdek, «o'lgan», iste'moldan chiqqan holatlarni hisobga olishi kerak.

v) nutq madaniyati adabiy til normasi sistemasidagi qarama - qarshi holatlarni belgilashi hamda tilning barcha yaruslari bo'yicha tekshirishi lozim.

Nutq madaniyati adabiy normani ma'lum maqsad bilan, anig'i madaniy nutqning chegarasi va vositalarini aniqlash maqsadida o'rganadi. Shu sababli, nutq madaniyati sohasi adabiy til va uning normativ sistemasini baholaydi va nazorat qiladi. Nutq madaniyati sohasi adabiy tilga yondashadi, ya'ni adabiy til rivojiga ongli aralashadi.

Ma'lumki, tilning paydo bo'lishi va rivojlanishi jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqdir. U jamiyat taraqqiyoti, mehnat

faoliyati jarayonida yuzaga keladigan, faqat jamiyatda, odamlar orasida mavjud bo'ladigan ijtimoiy hodisadir. Jamiyat rivojlangan sari til ham shakllanib boradi. Demakki, shu tilda so'zlashuvchi millatning ma'naviyati yuksalib, nutqiy malakasi ortib boradi. Aks holda til tanazzulga yuz tutadi. Bu esa nutqiy malakaning so'nishiga, ma'naviyatning qashshoqlanishiga olib keladi.

Jamiyatda yashayotgan har bir shaxs alohida nutq egasi sanaladi. Lekin ularning hammasi uchun umumiy bo'lgan nutqiy qurol shu jamiyatning yagona tili hisoblanadi.

Inson nutq faoliyatida adabiy til madaniyati qoidalarini mukammal bilgani holda, ayniqsa, badiiy adabiyotlarni, gazeta va jurnallarni o'qishi, radio va televideniye kuzatib borishi orqali bunda tinimsiz mustaqil shug'ullanishi natijasida nutqiy malakaga ega bo'ladi.

Adabiy til madaniyatini chuqur egallagan insongina nutq madaniyatiga ega bo'ladi. Adabiy til madaniyatini egallashda tilga bo'lgan e'tibor, unga chinakam muhabbat va hurmat muhim rol o'ynaydi. Adabiy til va uning normalarini shunchaki qiziqish, yoki u bilan nomigagina shug'ullanish orqali egallab bo'lmaydi.

Insonning nutq faoliyati uch ko'rinishda namoyon bo'ladi.

Bular - so'zlash, mutolaa qilish va eshitish. So'zlash deyilganda, so'zlovchining ma'lumot, maslahat berishi, buyurishi, o'ziga noma'lum bo'lgan narsalar haqida so'rashi tushuniladi. So'zlaganda so'zlovchining bilimi, madaniyati, axloqi, odobi yuzaga chiqadi. So'zlashning monologik va dialogik ko'rinishlari mavjud.

Mutolaa qilish o'quvchining yozma nutq orqali asar muallifi, obrazlari bilan muloqatidir. Mutolaa tufayli yozma nutqda aks etgan voqea - hodisadan xabardor bo'ladi.

O'rta maktabda ta'lim olayotgan yoshlarni, ya'ni, jamiyatning yangi ijtimoiy kuchlarini etishtirishda o'qituvchi mas'ul hisoblanadi. Jamiyat o'qituvchining qo'liga yosh avlodni, ya'ni o'z kelajagini ishonib topshiradi. Uning kamol topishida o'qituvchining nutqi o'ta muhimdir. Demak, o'qituvchilik kasbi insonparvarlik, vatanparvarlik, yuksak madaniyat bilan birga yuqori darajadagi nutqiy malakaga ham ega bo'lishini talab qiladi.

Nutq - (arabcha) fikrni soʻz orqali ifodalash.

Nazm - (arabcha) sheʼriy asar: sheʼriyat janri, sheʼr oʻlchovi.

Nasr - (arabcha) proza, prozaik asar, proza janri.

Aruz-sheʼr tuzilishida qisqa va choʻziq hijo (boʻgʻin) - larning maʼlum tartibda guruhlanib, takrorlanib kelishiga asoslangan vazn sistemasi. Aruz vazni.

Mantiq - (arabcha) tafakkur shakli va qonunlari haqidagi fan: logika.

Madaniyat - (arabcha) taʼlim - tarbiyalik va zillilik.

Oʻqituvchi – biorta fandan dars beradigan shaxs.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Nutq madaniyati deganda nimani tushunasiz?
2. Til madaniyati bilan nutq madaniyati qaysi jihatlariga koʻra oʻzaro farq qiladi?
3. Adabiy norma nima ? U nimaga asoslanadi?
4. Nutqiy malakaga qanday erishish mumkin?

13-MAVZU: NUTQNING KOMMUNIKATIV SIFATLARI

REJA:

1. Notiqlik turlari.
2. Nutq ko'rinishlari
3. Nutqning kommunikativ sifatlari

Tayanch tushunchalar: notiqlik, nutq, morfologiya, sintaksis, grammatik norma, adabiy til, sheva

Siyosiy-ijtimoiy notiqlik:

1. Siyosiy-ijtimoiy va siyosiy iqtisodiy mavzudagi nutq.
2. Sessiya, konferentsiyadagi nutq.
3. Siyosiy nutq.
4. Diplomatik nutq.
5. Siyosiy sharh.
6. Harbiy vatanparvarlik nutqi.
7. Miting nutqi.
8. Ilmiy-ommabop nutq.

Akademik notiqlik:

1. O'quv yurtlari ma'ruzalari.
2. Ilmiy nutq (ma'ruzalar).
3. Ilmiy sharh.
4. Ilmiy axborot.

Sud notiqligi:

1. Qoralovchi (prokuror) nutqi.
2. Jamoatchi-qoralovchi nutqi.
3. Oqlovchi (advokat) nutqi.
4. Jamoatchi-oqlovchi nutqi.
5. O'z – o'zini himoya qilish nutqi.

Tilimizda morfologik, sintaktik chalkashliklar tez-tez uchrab turadi. Ko'pchilik holatlarda kelishik qo'shimchalari farqlanmasdan ishlatiladi. Bu esa ba'zan mazmunda xatolikka olib kelishi mumkin: Umrini tog'larda o'tkazgan odamning tabiat tilini bilmaydi, deyish qiyin. («Qishloq haqiqati»). Tilimizning mohir bilimdoni A.Qahhor ham qaratqich va tushum kelishigining ba'zan farqlanmay ishlatilishidan o'zining «San'atkor» hikoyasida asar qahramonining savodsizligini fosh etishda ustalik bilan foydalanadi.

Xullas, ona tili xazinasidan kerakli grammatik shakllarni tanlash va ularni joy - joyida ishlatish, ya'ni nutqning to'g'ri tuzilishiga erishish nutq madaniyatining asosiy talablaridan biridir.

Nutqning aniqligi. – nutqning aniqligi so'zning o'zi ifodalayotgan voqelikka mutlaqo mos va muvofiq kelishidir. Aniqlik nutqning muhim fazilatlaridan biri ekanligi qadimdan ma'lum. G'arb mutafakkirlari ham, Sharq olimlari ham aniqlikni nutq sifatlarining birinchi sharti deb hisoblaganlar. Aristotel: «Agar nutq noaniq bo'lsa, u maqsadga erishmaydi»,-- degan, Kaykovus: «Ey farzand, so'zning yuz va orqa tomonini bilgil, ularga rioya qiltgil, so'zlaganda ma'noli gapir, bu notiqlikning alomatidir. Agar gapirgan vaqtingda so'zning qanday ma'noga ega ekanligini bilmasang, qushga o'xshaysan...», deydi.² Yana «Shunday kishini notiq (suxango'y) deymizki, uning har so'zi xalqqa tushunarli bo'lsin va xalqning har so'zi unga ham ma'lum bo'lsin».

Aniqlik nutqning muhim xususiyati, fazilati sifatida fikrni yorqin ifodalash bilan, nutq predmetining ma'nosi bilan, nutqda ishlatilayotgan so'z ma'nolarini bilish bilan bog'liq bo'ladi. Agar notiq o'zi fikr yuritmoqchi bo'lgan nutq predmetini yaxshi bilsa, unga xos so'zlar tanlasa va o'zi tanlagan so'zlarning ma'nolariga mos vazifalar yuklasa, nutqning aniq bo'lishi tayin. Demak, aniqlik nutqda so'z qo'llash me'yorlariga amal qilishdan iborat. Bu jihatdan aniqlik to'g'rilikning boshqacha ko'rinishi hisoblanadi. Ba'zan notiq o'zi ishlatadigan so'zning ma'nosini bilishga uncha e'tibor bermaydi. Natijada so'zning ma'nosi nutqdan ko'zda tutilgan maqsadga mos kelmaydi. Ko'pincha bunga bir-biriga yaqin narsalarni anglatuvchi so'zlar sabab bo'ladi. Masalan: Abdulla Qahhor yozuvchi Ma'ruf Hakimning «Qahramonning o'limi» hikoyasini tahlil qilib, «Botir beliga qator beshta bomba qistirib...», «Qo'liga

bomba ushlagan holda ko'chaga yugurdi» jumllaridagi bomba so'zining noto'g'ri qo'llanilayotganligini, yozuvchining bomba va granatani farqlamasligini tanqid qiladi.¹

Aniqlik ikki xil bo'ladi: narsaning aniqligi va tushunchaning aniqligi. Narsa aniqligi nutqda aks etgan mavjudlikning narsalar, hodisalar doirasi bilan nutq mazmunining munosabatida ko'rinadi. Nutqda mavjudlikning narsa va hodisalari to'g'ri aks etishi uchun notiq o'zi so'zlayotgan narsalarni yaxshi bilgan bo'lishi lozim. Nutq predmetini bilmaslik yoki chala bilish, shuningdek, ularni o'rganishda loqaydlik qilish orqasida yuzaga kelgan noaniqlik yoqimsiz bo'lib, tinglovchini ranjitadi. Masalan: «Na tashkilotchilik, na rahbarlik, na bilimdonlik qobiliyati bo'lmagan kishi birdaniga kimning nazariga tushdi?».

Ko'rinadiki, so'zlovchi **na** yuklamasining nutqdagi ma'nosi - ma bo'lishsizlik qo'shimchasi anglatgan ma'noga teng ekanligini unutmagan. Odatda **na** inkor yuklamasi ishtirok etgan gaplarning kesimi bo'lishli shaklda bo'ladi.

Nutqning har tomonlama to'g'ri bo'lishi uchun narsa aniqligining o'zi etarli emas. Tushunchaviy aniqlik nutq mazmunining unda belgilangan tushunchalar tizimiga mos kelishini talab qiladi.

Shunday qilib, aniqlik nutqning aloqaviy fazilatlaridan biri bo'lib, u moddiy borliq bilan nutq mazmunining mosligi sifatida yuzaga chiqadi.

Aniq nutq yaratish so'zlovchidan quyidagilarni talab etadi:

tilning sinonimik imkoniyatlarini bilish va sinonimik qatorlardan kerakligini ajratib, nutqda qo'llash;

nutqda ishlatiladigan so'zning anglatgan ma'nolarini har tomonlama bilish;

v) so'zning ko'p ma'noligiga jiddiy e'tibor berish, ko'p ma'noli so'z nutqda qo'llanganda uning qaysi ma'no qirradi ko'zda tutilayotganini aniq tasavvur qilish; fikrning yuzaga chiqishida bu so'zning boshqa ma'no qirralari monelik qilish-qilmasligini ko'z oldiga keltirish;

g) omonimlarning xususiyatlarini bilish, chunki ularni bilmaslik aniqlikning buzilishiga olib keladi;

paronimlarni bilish, ulardagi tovush yaqinliklariga e'tibor berish;

tor muhitda ishlatiladigan, chetdan kirgan, kasb-hunarga oid,

arxeaik, eskirgan, dialektizm so'zlarning ma'nolarini yaxshi anglagan holda nutqqa kiritish.¹

Nutqning tozaligi. Nutqning tozaligi deganda eng avvalo, uning adabiy tilning lisoniy normasiga muvofiq kelish - kelmasligi tushuniladi. Darhaqiqat, yaxshi, toza nutq hozirgi o'zbek adabiy tili talablariga mos holda tuzilgan bo'lishi, turli til, g'ayriadabiy til elementlaridan holi bo'lishi kerak.² Nutqimizning sofligiga, asosan, quyidagilar halaqit beradi:

Mahalliy dialekt va shevalarga xos so'z, ibora, shuningdek, grammatik shakllar, so'z va so'z birikmalarining talaffuzi, urg'usi.

O'rinsiz qo'llangan chet so'z va so'z birikmalari.

Jargonlar.

Vulgarizmlar.

Nutqda ortiqcha takrorlanadigan «parazit» so'zlar.

Kantselyarizmlar.

Sanab o'tilganlardan o'rinsiz foydalanish kundalik nutqni ham, badiiy nutqni ham xiralashtiradi. Har bir so'zlovchi o'z nutqining adabiy normalar darajasida bo'lishi uchun harakat qilishi lozim.³ O'z shevasiga xos bo'lgan til vositalarini nutqqa o'rinsiz olib kirish nutqni buzadi. Lekin dialektizm va varvarizmlar badiiy asar tilida ma'lum badiiy - estetik vazifani bajarishi, muallifning ma'lum g'oyasini, niyatini amalga oshirishga xizmat qilishi ham mumkin. Muallifning milliy koloritni berish uchun, asar qahramonining qayerlik ekanligiga ishora qilish uchun dialektizm va varvarizmlarga murojaat qilishi hatto zarurdir.⁴ Masalan: «Yoshulli, siz buni emas, meni tinglang! Bu manglayi qoraning sherigi bor» (T.Malik). Ushbu misolda dialektizmlar territorial koloritni berishga xizmat qilayotgan bo'lsa, quyidagi misolda varvarizmlar -chet so'zlar xarakter yaratishda yozuvchiga ko'maklashgan.

«Ishondim, o'rtoq. Hammasi yest bo'ladi. Uyda xaladiynada muzdagi bor, olib chiqaymi? Sizga tekin (T.Malik).

Lahjaviy so'zlarning badiiy adabiyotda o'rni bilan ishlatilishi faqatgina maqsadga muvofiq bo'lib qolmasdan, adabiy tilimizning boyib borishiga, umumxalq tilidagi ayrim elementlarning saqlanib qolishiga xizmat qilishi ham mumkin. Masalan: nutq nihol o'tqazish haqida bo'lganida adabiy tilda varianti yo'q bo'lgan

«xancha» soʻzi ishlatilsa va oʻz oʻrnida unga izoh berilsa, oʻrinli boʻlardi. Chunki bu soʻz nihol oʻtqazish uchun kavlangan chuqurchaning nomi boʻlib, boshqa chuqurchalarga nisbatan ishlatilmaydi.

Nutqda oʻrinsiz ishlatilgan boshqa tillarga oid soʻzlar varvarizmlar deb ataladi.

Ayrim kishilarning oʻz nutqini nazorat qilmasligi, «yoqimli» soʻz qidirishda erinchoqlik qilishi, ruscha atamalarining oʻzbekcha shakllarini bilmasligi, baʼzi hollarda oʻzining ruschani ham bilishligini namoyish etishga intilishi natijasida varvarizmlar nutqqa kirib keladi: Ertalab zvonit qildim, bibliotekaga bordim kabi. Keyingi paytlarda nutqimizda mana shunday soʻzlarning koʻpaygani juda achinarlidir. Ulardan qutulishning birdan-bir yoʻli ona tilini har tomonlama chuqur oʻrganish, unga hurmat bilan qarash, badiiy asarlarni koʻp oʻqish, oʻqiganda notanish soʻzlarning maʼnosiga eʼtibor berish va boshqalar. Ayrim kasb egalarining, ayrim guruhlarining oʻz «tili» boʻlib, ular bu «til» orqali soʻzlashda boshqalardan ajralishga, ifodalanayotgan fikrlarini kishilardan bекitishga intiladilar. Bunday soʻzlar jargon soʻzlar deb ataladi. Masalan, novcha (aroq), qizil (vino) - ichuvchilar nutqiga xos.

Vulgarizmlarga axloq normalariga toʻgʻri kelmaydigan: kishini soʻkishda, haqoratlashda ishlatiladigan soʻzlar kiradi. Ularni ishlatish soʻzlovchining past madaniyatli, qoʻpol, johil kishi ekanligini koʻrsatadi. Badiiy adabiyotda ham ulardan foydalaniladi:

Uxlab oʻtiribsanmi, xunasa?! Ming marta chaqirishim kerakmi?! (T.Malik). Parazit soʻzlar deb ataluvchi lugʻaviy birliklar ham til madaniyati uchun yotdir.

Ular, asosan, soʻzlashuv nutqida koʻp ishlatilib, notiqning oʻz nutqini kuzatib bormasligi, eʼtiborsizligi natijasida paydo boʻladi va bora-bora odatga aylanib qoladi. A.Qodiriy «Mehrobdan chayon» romanida buxorolik Sharifboy nutqida «paʼlanat» («padar laʼnat»)ni parazit soʻz sifatida ishlatib, uning nutqini individuallashtirgan. Sharifboy har gapida bu soʻzni qoʻshib gapiradi.

«Sharifboy yostiқdan burilib, yonidagi uchinchi yigitga qaradi:

Paʼlanat, qachon kelgan ekan?»

«Kantselyarizm»lar ish qogʻozlari uchun zarur boʻlgan, maʼlum bir shaklda saqlanadigan soʻz birikmalari, gaplardir. Ular

o'z o'rnida juda zarur. Chunki ish qog'ozlari qat'iy bo'lgan ma'lum shakllarni talab qiladi. Bunday «qat'iy shakllar», shablonlar so'zlashuv nutqiga, badiiy adabiyotga, publitsistikaga o'tsa, nutqni buzishi mumkin. O'rinsiz kantselyarizmlar majlislarda, kengashlarda, gazetalarda, radio va televideniya­dagi nutqlarda ko'plab uchraydi.

«Bundan 365 kun muqaddam siz bilan biz o'z hayotimizda qat'iy burilish yasab, zo'r sinovlar sharoitiga bevosita qadam qo'ydik...» (A.Qahhor). Gapdagi «365 kun muqaddam», «qat'iy burilish yasab», «zo'r sinovlar sharoitiga bevosita qadam qo'ydik» birliklar siyqasi chiqqan bo'lib, ular ijtimoiy hodisalarni ifodalashga moslashgan, bu o'rinda esa nobopdir.¹

Nutqning mantiqiyligi. Nutqning mantiqiyligi uning asosiy sifat­lari bo'lgan to'g'rilik va aniqlik bilan chambarchas bog'langandir. Chunki grammatik jihatdan to'g'ri tuzilmagan nutq ham, fikrni ifodalash uchun muvaffaqiyatsiz tanlangan lug'aviy birlik ham mantiqning buzilishiga olib kelishi tabiiydir. Mantiqiy izchillikning buzilishi tinglovchi va o'quvchiga ifodalanayotgan fikrning to'liq yetib bormasligiga, ba'zan umuman anglashilmasligiga olib keladi. Nutqni tuzishdagi e'tiborsizlik natijasida ba'zan mantiqsizlik yuz beradi. Quyidagi misolga e'tibor qiling «Ferma jonkuyarlari olti oylik davlatga sut sotish planlarini muddatdan oldin bajaradilar (Gazetadan). Gapda so'zlarning tartibi to'g'ri bo'lmaganligi, «olti oylik» birikmasining «sotish» so'zidan keyin kelmaganligi tufayli mantiqqa putur yetyapti, hatto xato fikr ifodalanayapti.²

Nutqda mantiqiylikka erishish uchun qo'llangan so'zlar bilan ularning predmetlik ma'nolari mos bo'lishi lozim. Boshqacha aytganda, har bir so'z nutqda qo'llanganda, o'ziga xos ma'nonigina ifodalashi zarur.

Mantiqiylikni predmet mantiqiyligi va tushuncha mantiqiyligi deb ikkiga ajratish mumkin. Predmet mantiqiyligi nutqdagi til birliklarining o'zaro ichki munosabatlarining mosligidan iborat. Tushuncha mantiqiyligi mantiqiy fikr tuzilishidan hamda bu tuzilishning nutqdagi til belgilarining ma'noviy aloqalaridan iborat. Tushuncha mantiqiyligi alohida olingan matnda fikriy ketma-ketlik, mantiqiy izchillik bo'lishini taqozo qiladi. Ammo, bu talabni

nutqning hamma ko'rinishlariga nisbatan qo'llab bo'lmaydi. Masalan: ilmiy va badiiy nutq uslublarida bu talabga qanday amal qilinishini ko'rib chiqaylik. Ilmiy uslubda yozilgan asarlar yaxlit bir tuzilishga ega. Unda kirish, asosiy qism va xulosa mavjud bo'lib, ular yagona bir halqaga birlashadi. Matnda berilgan fikrlar qat'iy izchillikda bayon qilinadi.

Badiiy nutq tuzilishi esa bir oz boshqacha. Aytaylik, fikrlar bir maromda bayon etib kelinadiyu, birdaniga uzilish yuz beradi, ya'ni boshqa voqealar hikoya qilinadi. Bu narsa go'yo mantiqiy izchillikka putur etkazganday ko'rinsa-da, aslida unday emas. Badiiy asarlarda, xususan, qissa, roman kabi janrlardagi keng qamrovlik tasvir qurilishini ana shunday tuzishni taqozo qiladi. Mantiqqa putur yetmaganligi bunday asarlarning oxirida ma'lum bo'ladi.

Xulosa shuki, nutqning mantiqiyligi deganda, yaxlit bir sistema asosida tuzilgan, fikrlar rivoji izchil bo'lgan, har bir so'z, ibora aniq maqsadga mos holda ishlatiladigan nutqni tushunamiz.

Nutqning ta'sirchanligi.

So'z kuchidan yiqilur minbar ham, dor ham,
So'z birla chiqar indan ilon – murdor ham.

(Abu Shukur Balxiy)

Nutqning ta'sirchanligi deganda, asosan, og'zaki nutq jarayoni nazarda tutiladi. Shunga ko'ra nutqning tinglovchi tomonidan qabul qilinishidagi ruhiy vaziyat ham e'tiborga olinishi lozim. Ya'ni, bunda notiq tinglovchilarni ularning bilim darajasidan tortib, hatto yoshigacha, nutqining qanday qabul qilayotganigacha nazorat qilishi zarurdir. Professional bilimga ega bo'lgan kishilar oldida jo'n, sodda tilda gapirish maqsadga muvofiq bo'lmagani kabi, oddiy, etarli darajada ma'lumotga ega bo'lmagan tinglovchilar oldida ham ilmiy va rasmiy tilda gapirishga harakat qilish maqsadga muvofiq emas. Xullas, notiqdan vaziyatga qarab ish tutish talab qilinadi va ifodalamoqchi bo'lgan fikrni to'laligicha tinglovchilarga to'liq yetkazishga harakat qilish vazifa qilib belgilanadi. Xo'sh, ta'sirchan nutq deganda qanday nutqni tushunmoq

kerak? B.N.Golovin aytganidek, ta'sirchan nutq tinglovchi va o'quvchining e'tiborini va qiziqishini hisobga oladigan nutqdır.

Omma tushuna oladigan tilda gapirish, ularni ifodalanayotgan fikrga ishonтира olish notiqqlar oldiga qo'yiladigan asosiy shartlardan hisoblanadi. Buning uchun esa, yuqorida aytilganidek, mavzuni yaxshi bilishdan tashqari, uni bayon etishning aniq belgilangan rejasi bo'lishi kerak. Nutqdagi fikrlarni birinchi va ikkinchi darajali tarzda tuzib, ularni o'zaro bog'lab tinglovchilarni nutq rejasi bilan tanishtirish lozim. Vaqtini hisobga olish notiqlik fazilatlaridandir. Chunki so'zlash muddati oldin e'lon qilinib, shunga rioya qilinsa, iloji bo'lsa, nutq sal oldinroq tugatilsa, ayni muddao bo'ladi.

So'zlovchining o'z nutqiga munosabati ham muhimdir. Chunki shunday bo'lgandagina quruq rasmiyatchilikdan voz kechiladi. So'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi aloqa mustahkamlanadi. Notiq fikrlarini o'zi yoki tinglovchilar hayotidan olingan misollar asosida isbotlashga harakat qilsa, mavzuga doir fikr mulohazalarini bildirsa, nutq yana ham ishonarli va ta'sirli bo'ladi.

Nutqning ta'sirchanligiga erishishda tilning tasviriy vositalari hisoblangan metafora, metonimiya, sinekdoxa, o'xshatish, epitet, takror va adabiy ko'chimlarning ham roli kattadir. Bulardan tashqari nutqda ta'sirchanlikni ta'minlash uchun maqollardan, matallar, hikmatli so'z va iboralardan, ayniqsa, frazeologizmlardan unumli foydalanish zarur. Yozuvchi A.Qahhor o'z hikoyalarida epigraf sifatida berilgan maqollar orqali o'quvchilar diqqatini darhol egalaydi. «Osmon yiroq - er qattiq» («Bemor»), «Otning o'limi - itning bayrami» («O'g'ri») va b.

Nutqning maqsadga muvofiqligi. Nutqning maqsadga muvofiqligi juda muhimdir. Nutq madaniyati adabiy til me'yorlarini puxta egallash va ulardan nutqda to'liq foydalanish demakdir.

Nutq madaniyati yuksak bo'lgan kishi, birinchidan, o'z nutqini to'g'ri, adabiy til me'yorlariga muvofiq tuzadi. Ikkinchidan, til vositalaridan eng muvofiq, eng zarurlarini tanlab olib, nutqning jozibali bo'lishini ta'minlaydi. Shuningdek, nutqning ixchamligi, mazmundorligi ham katta ahamiyatga egadir.

Abulla Qahhor ta'kidlaganidek, «Kitobxonga bir fikmi yoki bir narsani tasavvur qildirish uchun kishini boshini qotirmaydigan, ochiq, ravon va sodda til kerak», «Surat oldirayotgan kishi suratga

chiroyli va kelishib tushmoqqa behuda zo'r berib, o'zining tabiiy holatini buzganday, yozuvchi chiroyli va qoyil qilib yozishga zo'r bersa, adabiy asar uchun zarur bo'lgan tildagi soddalik, tabiiylik buziladi».

Nutq to'g'ri, ammo, ayni vaqtda tushunilishi qiyin bo'lishi mumkin. Nutq to'g'ri, biroq nutq so'zlanayotgan sharoitga mos bo'lmasligi mumkin. Shuning uchun ham atoqli o'zbek shoir va yozuvchilari o'z asarlarini qayta-qayta ishlaganlar.

O'zbekiston xalq yozuvchisi Mirmuhsin shunday yozadi: «Adib o'zini tahrir qilishi, asarlarida haykaltaroshdek g'adir-budur marmarni ishlab, jonli inson yaratishi kerak. F.Dostoevskiyning «Aka-uka Karamazovlar» romani qo'lyozmasini ko'rib, og'zim ochilib qoldi. Shu darajada ko'p tahrir qilinganki, ko'chiruvchi mashinachilarga juda qiyin bo'lgan bo'lsa kerak. Abdulla Qodiriy, Oybek qo'lda yozgan, bir sidra oson yozilgan yaxshi asar yo'q, har qanday zako va etuklik ham tahriru ter to'kishni taqozo etadi».

Ko'rinadiki, yozuvchilar so'z va so'z birikmalarining birini boshqasi bilan almashtirganda, normaga mosligini emas, maqsadga qay darajada muvofiq kelishini ko'zda tutadilar.

Ijtimoiy-maishiy notiqlik:

Madhiya (yubiley yoki maqto'v
nutqi). Ta'ziya (motam) nutqi.
Tabrik nutqi (tost).

Diniy notiqlik:

Xutba.
Va'z.¹

Akademik notiqlik- ilmiy uslubdagi nutq

Sinegor- sud notiqligi

Suxandonlik- notiqlik sirlaridan bahramandlik

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Notiqlik turlarini sanab bering
2. Nutqko'rinishlari deganda nimani tushunasiz?
3. Nutqning kommunikativ sifatlarini misollar orqali tushuntirib bering

Glossariy

Analizator - yuksak darajada rivojlangan hayvonlar va odam organizmining tashqi va ichki muhitdan kelib chiquvchi ta'sirlarni idrok, tahlil va sintez qilishini ta'minlovchi murakkab anatomik-fiziologik tizim.

Analitik-sintetik tovush metodi - butun bir matndan gapni, gapdan so'zni, so'zdan bo'g'inni, bo'g'indan tovushni ajratib olish va aksincha, tovushlardan bo'g'inni, bo'g'inlardan so'zni, so'zlardan gapni tuzish yo'li bilan savod chiqarishni aks ettiruvchi metod. Analitik-sintetik tovush metodi asosan, tayyorlov guruhlarida hamda birinchi sinflarda alifbegacha bo'lgan davrda qo'llanib, uning yordamida bolalar harflarni taniydilar, tovushlar yordamida so'zlar tuzadilar. Bu metod bolalar nutqining rivojlanishida katta rol o'ynaydi.

Anomal - (yunoncha "apotalos" - noto'g'ri, notekis) so'zidan olingan bo'lib, umumme'yordan o'zgacha bo'lgan holat ma'nosida qo'llanadi. Aqliy va jismoniy rivojlanishida muammosi bo'lgan bolalar -tug'ma, irsiy kasalliklarga ega bo'lgan kasalliklar yoki belgilangan tartibda tasdiqlangan jarohatlar asoratlari oqibatida hayotiy faoliyat(lar)i cheklangan jismoniy va (yoki) psixik kamchilikka ega bo'lgan 18 yoshgacha bolalar (bola).

Bu nuqsonlar tug'ma yoki tug'ilgandan keyin paydo bo'lishi mumkin. Tug'ma kamchiliklarning paydo bo'lish sabablari turli-tumandir. Ko'p hollarda nasl (genetik) faktorlar asosiy rol o'ynaydi. Tug'ma kamchiliklar rivojlanayotgan homilaga kimyoviy, mexanik, infeksiya ta'sirlar ko'rsatish natijasida ham paydo bo'lishi mumkin. Tug'ilgandan so'ng paydo bo'ladigan kamchiliklar bolalar rivojlanish paytida yuqumli kasalliklar bilan og'rish (meningit, poliomyelit, qizamiq, skarlatina), jarohatlanish, intoksikatsiya natijasida ro'y beradi. Alohida yordamga muhtoj bolalarning asosiy guruhlarida quyidagilar:

1. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar (kar, zaif eshituvchi, kech kar bo'lganlar);
2. Ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalar (ko'r, zaif ko'ruvchi) bolalar.

Aqli rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar.

Jismoniy kamchiliklari bor bo'lgan bolalar.

Nutqida og'ir kamchiliklari bor bo'lgan bolalar.

Alohida yordamga muhtoj bolalar maxsus muassasalarda ta'lim-tarbiya olishadi. Maxsus ta'lim tashkilotlarning asosiy maqsadi bolalardagi psixik hamda jismoniy kamchiliklarni mumkin qadar bartaraf etish va kompensatsiya yo'lni bilan ularni normaga keltirish.

Artikulyatsiya mashqlari -nutq organlarining mo'tadil va me'yordagi holatini ta'minlovchi mashqlar tizimi. Artikulyatsiya mashqlari asosan lab, til-jag' mashqlaridan iborat. Artikulyatsiya mashqlarining asosiy maqsadi tovushlarni to'g'ri talaffuz qilish uchun zarur bo'lgan artikulyatsiya a'zolarining erkin harakatini ta'minlashdan iborat.

Aks ettirilgan nutq - Ayrim so'zlarni, jummalarni logoped shaxsi nutqi ketidan (yakka holda yoki jo'r bo'lib) takror aytish. Aks ettirilgan nutq duduqlanuvchi bolalar bilan olib boriladigan nutqiy mashqlar turidir. Bunday mashqlarda duduqlanuvchi bola logoped tomonidan aytilgan so'zlarni takrorlaydi, bu esa tutilmasdan gapirishga yordam beradi.

Anketa metodi - pedagogika va psixologiyaning ilmiy-tadqiqot metodlaridan biri. Bu metod orqali izlanish obyektni o'rganish maqsadida tuzilgan savollarga yozma ravishda tegishli javoblar olinadi. Olingan natijalar tahlil (analiz) qilingach, xulosalar qilinadi va ular asosida keyingi bosqichda bajariladigan ishlar belgilanadi. Maxsus ta'lim sohasida Anketa metodidan alohida yordamga muhtoj bolalarning u yoki bu jihatdan rivojlanganlik darajasini o'rganishda keng foydalaniladi.

Olingan ma'lumotlar qayd qilinib, tahlil etiladi, keyinchalik oldin olingan kuzatishlar natijalari bilan taqqoslanadi. Bunday qiyosiy tahlil bola nutqining o'sish dinamikasini, o'ziga xos tendensiyasini kuzatishga yordam berib, o'qituvchi xatti-harakatlarining samarasini baholaydi va keyinggi ishlarini belgilab beradi.

Bolaning lug'ati - me'yorida rivojlanayotgan bolaning lug'ati o'zgarlar nutqining ta'siri ostida uzluksiz boyib boradi. Lug'at nafaol va faol bo'ladi. Nafaol lug'at bola tushunadigan, lekin o'zi ishlatmaydigan yoki kam ishlatadigan, faol lug'at bola o'z nutqida keng foydalanadigan so'zlardan iborat bo'ladi. Aqliy va jismoniy rivojlanishida muammosi bo'lgan bolalarda lug'atning shakllanishi bir qator xususiyatlarga ega. Ya'ni birlamchi muammolar bunday bolalar lug'atining nihoyatda kam bo'lishini, ular nutqida fonetik-fonematik va grammatik xatolarga yo'l qo'yilishi kabi ikkilamchi muammolarni

keltirib chiqaradi. Bolaning lug'at maxsus logopedik tadbirlar, shuningdek, atrofdagilar (kattalar) bilan muloqot jarayonida boyitib boriladi.

Bog'lanmagan (poyma-poy) nutq - mantiqiy tafakkur qoida va talablari doirasida fikrlay olmaslikni aks ettiruvchi nuqson; nutqdagi jumla va fikrlarning bir-biriga to'g'ri kelmasligi. Bog'lanmagan nutq bosh miya qobig'idagi ba'zi nutq markazlarining zararlanishi (masalan, duduqlanish, dizartriya, afaziya) natijasida yoki ba'zi ruhiy kasalliklarda ham sodir bo'lishi mumkin.

Bo'g'in - nutq apparati mushaklarining bir zarb bilan harakatlanishi natijasida yuzaga keladigan tovush va tovushlar birikmasi. O'zbek tilida unli tovushlar bog'in hosil qiladi. Bo'g'in qanday tovush bilan tugashiga ko'ri ikki turga bo'linadi: unli tovush bilan tugaydigan ochiq bog'in, undosh bilan tugaydigan yopiq bo'g'in hisoblanadi. Bo'g'in urg'uli, nisbatan past, kuchsiz talaffuz etiladigan va urg'usiz bo'ladi. Cho'ziq va qisqa unlilar ishtirokiga ko'ra bog'inlar cho'ziq va qisqa bo'ladi.

Verbal muloqot - ikki yoki undan ortiq shaxslarning so'z, nutqiy vositalar, o'z fikrlarini bayon etish yordamida fikr almashishlari (munosabatga kirishishlari).

Diqqat - ongimizning muayyan obyektga yo'naltirishi va unga jalb etilishidan iborat ruhiy holat. Ongimiz yo'naltirilgan narsalar diqqatning obyekti hisoblanadi. Obyektiv voqelikdagi narsa va hodisalar, ruhiy kechinmalar, taassurotlar diqqatning obyekti bo'lishi mumkin.

Deviant hulq - (lotincha "deviation" - og'ish, chetga chiqish) so'zidan olingan bo'lib, hulqning me'yordan chetga chiqishi ma'nosini anglatadi. Ya'ni shaxsning jamiyatda qabul qilingan huquqiy yoki axloqiy me'yorlarga qarama-qarshi bo'lgan xatti-harakatlar tizimi yoki ba'zi harakatni sodir qilishi tushuniladi. Huddi shunday xatti-harakatlarni amalga oshiruvchi bolalar «ijtimoiy xatar guruhiga mansub bolalar» sirasiga kiritilmoqda.

Diksiya - so'zni aniq, ravon, tushunarli tarzda ifodalash.

Impressiv nutq - nofaol (passiv), ya'ni ichki nutq.

Innovatsiya - sohaga yangilik, o'zgarishlar olib kirish jarayoni va faoliyati.

Intergratsiyalashgan –“integrative” - jamlovchi (mujassamlovchi), “integrate” - jamlash (qo‘shish).

Integratsiya ta‘limi - aqliy va jismoniy rivojlanishlarida kamchiliklari bo‘lgan bolalarning sog‘lom tengdoshlari jamoasida ta‘lim olishi.

Inklyuziv - “inclusive” - qo‘shuvchi, “inclusion” - uyg‘unlashtirish degan ma‘nolarni bildiradi.

Inklyuziv ta‘lim - bolalarni bir-biridan ajratuvchi to‘siqlarni bartaraf etishga, ularning yoshi, jinsi, diniy va ijtimoiy kelib chiqishi, rivojlanishdan orqada qolishi va iqtisodiy ta‘minlanganlik darajasidan qat‘iy nazar, umumta‘lim jarayoniga to‘liq uyg‘unlashtirishga qaratilgan davlat siyosati ya‘ni imkoniyati cheklangan bolalarni sog‘lom tengdoshlari qatoriga qo‘shish.

Interfaol metodlar - ta‘lim jarayonida o‘qituvchi tomonidan maqsadga erishish uchun qo‘llanuvchi o‘quvchilarning o‘z va o‘zaro faollashuvlariga qaratilgan yo‘l va metodlar yig‘indisi.

Idrok - Sezgi organlarimizga bevosiga ta‘sir etib turgan narsa va hodisalarning ongimizda bir butun, yaxlit holda aks ettirilishidan iborat ruhiy jarayon.

Ichki nutq - Nutqning bu turi ongda shakllanadi va boshqalarga bayon qilinadi. Ichki nutq ovozsiz, qisqa bo‘ladi. Ichki nutq inson nutqiy tafakkurining muhim ko‘rinishidir, shuning uchun ham nutqida kamchiligi bo‘lgan bolalarda uni to‘liq shakllantirish katta ahamiyat kasb etadi.

Impressiv nutq - taassurot so‘zidan olingan bo‘lib, o‘zgalar nutqini idrok qilish, tushunishga asoslangan nutq turi.

Initiativ nutq - Bolaning o‘z tashabbusi bilan yuzaga kelgan mustaqil nutqi. Bolalar o‘rtasidagi suhbatni ham initiativ nutqga kiritish mumkin. Ichki nutqni paydo qilish uchun bolaning nutqi deyarli shakllangan bo‘lishi zarur. Normal rivojlanayotgan bolalarda 1-2 yoshda paydo bo‘ladi. Nutqiy buzulishlari kuchli bo‘lgan (alaliya, dizatriya, tutilib gapirish) bolalarda ichki nutq rivojlanishining buzulishi kuzatiladi.

Intellekt - tushunish, tushuncha so‘zidan olingan bo‘lib insonning umumiy bilish faoliyati; uning fikrlash qobiliyati, tafakkuri, aqliy rivojlanishi.

Kommunikatsiya - insonlarning bilish va mehnat faoliyatlari jarayonidagi o'zaro bog'lanishlarining shakli bo'lib, ularning birgalikdagi amaliy faoliyati jarayonida yuzaga keluvchi, bilish, fikr almashishga doir yoki emotsional xarakterdagi o'zaro ma'lumotlarning almashinuvi hisoblanadi.

Kommunikatsiya - fikr almashish, aloqa qilish; o'zgalarning fikrini tushunish va ularga o'z fikrini til vositalari orqali tushuntira olish jarayoni.

Korreksiyalash – alohida yordamga muhtoj bo'lgan bolalarning psixofizik rivojlanishidagi kamchiliklarni to'g'rilash, zaiflashtirish yoki to'g'rilashga qaratilgan psixologo-pedagogik choralar tizimi.

Korreksiya - tuzatish, yaxshilash, bartaraf etish. Anomal bolalarning ruhiy va jismoniy taraqqiyotidagi kamchiliklarni pedagogik usul va chora-tadbirlar yordamida qisman yoki butunlay yo'qotish.

Korreksiya talaffuzdagi kamchiliklarni tuzatish- Talaffuzida kamchiligi bor, aqli zaif bolalar bilan maxsus individual va guruh mashg'ulotlar o'tkaziladi.

Kompensatsiya - ta'lim-tarbiya jarayonida sog'lom sezgi a'zolariga tayanish yoki qisman buzilgan funksiyalarni qayta qurish orqali me'yordan chiqqan analizator o'rmini to'ldirish (qoplash).

Korreksiya - rivojlanishdagi muammolarni bartaraf etish, yaxshilash, to'g'rilash.

Korreksiya metodikasi - ta'limiy maqsadga erishishni ta'minlashda qo'llanuvchi maxsus ta'limiy shakl va vositalar majmuasi.

Leksika - tilda mavjud bo'lgan barcha so'zlar va iboralar yig'indisi. Lug'at ma'lum qonun-qoidaga bo'ysunadigan izchil va murakkab sistemani tashkil qiladi. Har bir tilning lug'ati to'xtovsiz o'zgarib turadi. lug'at boyib borishi jamiyat taraqqiyoti (ishlab chiqarish, fan, texnika, san'at va madaniyatning rivojlanishi) bilan chambarchas bog'liq. Nutq komponentlarining buzilishi alaliya, afaziya kamchiliklarida kuzatiladi. Nutq leksik komponentining buzilishi fonetik va grammatik qurilishiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ham logoped mashg'ulotlarda lug'atni boyitish bilan bir qatorda tovushlarni korreksiyalash va agrammatizmlari bartaraf etish ishlarini olib borish maqsadga muvofiqdir,

Logik urg'u - so'z ma'nosini kuchaytirish, ta'kidlash maqsadida gapdagi biror so'zni boshqalarga nisbatan kuchliroq talaffuz etish.

Malaka - mashqlarni ko'p takrorlash natijasida yuzaga keladigan avtomatlashgan harakatlar. Bolalarda. yurish, talaffuz etish, o'qish, yozish, hisoblash, mehnat qilish malakasi shakllantiriladi. Malaka hosil qilishdagi asosiy usul mashqdir.

Maxsus ta'lim tashkilotlari - imkoniyati cheklangan bolalarni tushislashtirish, o'qitish, tarbiyalash va maslahatlar berish uchun yaratilgan tashkilotlar: maktabgacha ta'lim tashkilotlari, maktablar, maktab-internatlar, umumta'lim maktablari qoshidagi logopedik punktlar, psixologo-tibbiy-pedagogik konsultatsiyalar, psixologo-pedagogik korreksiya kabinetlari, reabilitatsiya markazlari va boshqa tashkilotlar.

Maxsus ta'lim shart-sharoitlari - maxsus ta'lim dasturlari va ta'lim usullari, individual texnik ta'lim vositalari hamda yashash va faoliyat ko'rsatish muhiti, shuningdek pedagogik, tibbiy, ijtimoiy va boshqa xizmatlar, zero bu xizmatlarsiz alohida yordamga muhtoj shaxslar ta'lim dasturlarini o'zlashtira olmaydilar.

Metod - yunoncha "metodos" so'zidan olingan bo'lib, yo'l, axloq, usul ma'nolarini anglatadi.

Metodika - biror ishni maqsadga muvofiq o'tkazish metodlari, usullari, yo'llari majmuasi. U alohida metodlardan tashkil topadi.

Monologik nutq - bir odam so'zlab, boshqalar uning nutqini idrok qilishiga asoslangan nutq turi. Monologik nutqning buzilishi ko'pincha afaziya, afaziya, duduqlanish kabi nutq kamchiliklarida kuzatiladi.

Morfema - morfema so'zning eng kichik, bo'linmas ma'noli qismidir. Morfema bir yoki bir necha fonemadan iborat bo'lishi mumkin.

Mustahkamlash - esda qoldirilgan muayyan materialni turli usullar bilan ongimizda yanada mustahkamlashga qaratilgan xotira jarayoni.

Noverbal muloqot - axborot, fikmi so'zlashuv nutqidan boshqa bina xatti-harakati vositalari yordamida yetkazish (imo-ishora, hatti-harakat va boshqalar).

Nutq - insonlarning tarixiy shakllangan, til vositasida yuzaga keluvchi muloqot qilishlarining shakli.

Nutq madaniyati - fikr almashish jarayonida nutqning to'g'ri, aniq, ravon, ifodali, mazmunli bo'lishiga erishish; so'zlarni o'z o'rnida ishlata bilish va to'g'ri talaffuz etish.

Nutq kinesteziyalari - nutqning hosil bo'lishida ishtirok etuvchi organlar holati hamda harakatini his etish.

Nutqni eshitish, ko'rish asosida idrok etish - ko'rish va eshitish a'zolari yordamida og'zaki nutqni idrok etish.

Ovoz - Nutqning barcha jarayonini bosh miya bajaradi. Undan kelgan signal natijasida ovoz va muayyan nutq tovushlari paydo bo'ladi.

Orfografiyaning fonetik tamoyili - so'zdagi tovushlar qanday jaranglasa, yozuvda ham ularni huddi shunday aks ettirishga asoslangan tamoyil, u orfografik qoidalarni bilishga asoslanmagan.

Orfografiyani egallashga bo'lgan fiziologik tayyorlik - yozish ko'nikmasini shakllantirish va "qo'llab-quvvatlash" da ishtirok etadigan analizatorlarning saqlanganlik darajasi.

Orfografiyani egallashga bo'lgan funksional tayyorlik - nutqsiz psixik funksiyalar deb ataladigan hamda savodli yozuv ko'nikmalarining to'liq shakllanishini ta'minlaydigan alohida oliy psixik funksiyalar (qisqa muddatli mexanik xotira, so'zli mantiqiy xotira, ko'rishdagi diqqat, optik-fazoviy tasavvurlar, eshitish-motor va harakat-motor koordinatsiyalar)ning muayyan darajasi.

Orfografiya ko'nikmalarini egallashga bo'lgan operatsional tayyorlik - orfografik xatti-harakatlarni ta'minlaydigan til operatsiyalarining holati bo'lib, bunday xatti-harakatlarga fonematik tahlil, morfema tahlili, so'z yasalishi, so'z o'zgarishi, til birliklari (tovushlar, so'zlar, so'z birikmalari, gaplar)ning qiyosi kiradi.

Og'zaki-nutqiy tayyorlik - og'zaki nutq tarkibidagi tuzilmaviy komponentlar (fonetik-fonematik va leksik-grammatik tizim) rivojlanishining muayyan holati (darajasi).

Og'zaki nutq - talaffuz etiladigan va eshitish orqali idrok etiladigan (qabul qilinadigan) tashqi nutq. Og'zaki nutq dialogik va monologik turlarga bo'linadi.

Paronim so'zlar - Bir tovushi bilan bir-biridan farq qiluvchi so'zlar (pol-bol, sim-shim, tol-tor).

Suhbat - ikki va undan ortiq kishilar o'rtasidagi o'zaro so'zlashuv, savol-javob jarayoni.

Takroriy nutq - biror-bir kishi tomonidan aytilgan so'z va gaplarni ketma-ket takrorlash.

Tarbiya - shaxsni shakllantirishni nazarda tutuvchi maxsus tashkil etilgan maqsadga yo'naltirilgan jarayon.

Tashqi nutq - fikr va his-tuyg'ularni til vositasi orqali o'zgalarga bayon qilish jarayonidan iborat bo'lgan nutq turi bo'lib, uning og'zaki va yozma shakllari mavjud. Shuningdek, bu nutq so'zlovchilarning ishtirokiga ko'ra dialogik va monologik turlarga bo'linadi. Dialogik nutq ikki yoki bir necha kishi o'rtasidagi so'zlashuv bo'lib, so'zlashuvchilar bir-birlarining nutqini bo'lib, qo'shimcha qilib turishlari mumkin. Monologik nutq bog'langan kontekstli nutq bo'lib, u oldindan tayyorgarlikni talab etadi va bir kishi tomonidan amalga oshiriladi. Mimika, qo'l harakati, intonatsiya fikrni o'zgalarga yetkazib berishda muhim ahamiyatga ega. Yozma nutq shakllangan og'zaki nutq asosida rivojlanib boradi.

Ta'lim - o'qitishning mahsuli bo'lib, o'qitish jarayonida o'quvchilar tomonidan egallangan bilim, ko'nikma, malakalar va tafakkur usullarining tizimi. Ta'limga ega bo'lishning bosh mezonini bilimlar va tafakkurning tizimliliigi, ularning yaratuvchanlik, insonparvarlik yo'nalishida qo'llanishi belgilaydi.

Ta'limda ko'rgazmalilik - didaktik prinsiplardan biri. Ko'rgazmalilik o'quv materialini puxta va chuqur o'zlashtirishga, o'quvchilarning bilim doirasini kengaytirishga, ularning tafakkurini va kuzatuvchanligini rivojlantirishga katta yordam beradi. O'quvchilarning tevarak-atrofdagi hodisa va predmetlarni idrok qilishlari natijasida ularda obyektiv borliq haqida to'g'ri tasavvur hosil bo'ladi. Logopedik mashg'ulotlarda ko'rgazmali qurollardan foydalanish hosil qilingan bilim va malakalarning mustahkam bo'lishiga yordam beradi.

Ta'lim-tarbiyada individual yondashuv - har bir shaxsning aqliy, madaniy saviyasi va bilim darajasi, individual xususiyatlarini hisobga olgan holda u bilan muomala-munosabatda bo'lish sovet pedagogikasining tamoyilidir.

Taqlid qilish - biror shaxsning xatti-harakatini ixtiyoriy va ixtiyorsiz ravishda takrorlash. Maxsus ta'lim-tarbiya jarayonida keng qo'llanuvchi ish usullaridan birini tashkil qiladi. Rivojlanishida muammolari bo'lgan bolalar ta'lim jarayonida pedagogga taqlid qilishlari asosida ma'lum ko'nikma va malakalarni egallaydilar.

Taqlid qilish o'zgalarning xatti-harakatlarini ixtiyoriy yoki ixtiyorsiz ravishda takrorlash. Taqlid qilishning fiziologik asosiy shartli va shartsiz reflekslardir. Bolalar nutqi kattalarning nutqiga taqlid qilgan holda taraqqiy etib boradi.

Abbreviatura (ital)-qisqartma so'zlar.

Abzats (nem)-xat boshi.

Abstrakt ot (lot.)-mavhum ot.

Avtor gapi - muallif gapi.

Adabiy til-umumxalq tilining ishlangan, sayqal berilgan, ma'lum me'yorga solingan, xalqning turli madaniy ehtiyojlariga xizmat qiluvchi shakli. Adabiy tilning ikki shakli bor: 1) yozma shakli. 2) og'zaki shakli.

Alfavit - alifbo (yunon alifbosidagi birinchi ikki harfning nomi: alpha va beta).

Antonim (yun.)-o'zaro zid, qarama-qarshi ma'noli til birliklari.

Argo (frans.)-yasama til. Biror ijtimoiy guruh, toifa (masalan, talabalar, sportchilar, o'g'rilar)ning o'ziga xos, boshqalar tushunmaydigan lug'aviy birliklardan iborat yasama tili.

Arxaizm (yun.)-ma'lum davr uchun eskirgan, iste'moldan chiqqan boshlagan til birligi (so'z, frazeologizm va b.).

Affiks (lot.)-qo'shimcha.

Assimilyatsiya – qator kelgan nutq tovushlarining bir-biriga ta'sir qilib o'ziga moslashtirishidir.

Progressiv assimilyatsiya – aytdi aytti, yurakga-yurakka.

Regressiv assimilyatsiya – yigitcha yigichcha, tuzsiz-tussiz. Bog'lama fe'l bo'lmagan so'zni fe'lga xos ma'no va vazifaga moslovchi yordamchi fe'l.

Nutq tovushi – o'pkadan kelayotgan havoning nutq organiga urilishidan hosil bo'lgan tebranish.

Olinma so'z - o'zlashma so'z.

Singarmonizm – unli tovushlarning moslashuvi, ohangdoshligi, uyg'unligi demakdir. Bu hodisa faqat turkiy tillarda uchraydi.

Tavsifiy fonetika – nutq tovushlari, ularning xususiyati va xarakteri qayd etiladi. Fonetikaning sillabika, akustika, intonasiya, tovush o'zgarishi va uning qonuniyatlari haqida ma'lumot beriladigan sohasi.

Tarixiy fonetika – nutq tovushlari taraqqiyoti o'zgarishi bilan bog'langan hodisalar, qonuniyatlar beriladi. Tilga xos fonetik jarayonlar tarixiy yodgorliklar orqali yoritiladi.

Triftonglar – tarkibi uch tovushdan iborat. Masalan: [av..]

Transkripsiya – tovush va harf orasida nomutanosiblik bor bo'lgan tillarda ushbu yozuv muhim ahamiyat kasb etadi, undan o'qish-o'qitish ishlarida keng foydalaniladi.

Qiyosiy fonetika – qardosh tillar uchun umumiy hodisa va qonuniyatlarning holati, qo'llanish miqdorlari, o'ziga xosligi qiyos qilinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

I Normativ huquqiy hujjatlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.-T.: O'zbekiston, 2018 yil. 55 bet
2. O'zbekiston Respublikasi – “Ta’lim to’g’risida”gi va – “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to’g’risida”gi Qonuni- T.: 2020 yil 23-sentabr
3. Birlashgan Millatlar Tashkilotining “Nogiron shaxslar huquqlari” to’g’risidagi Konvensiyasi 2006.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari va qarorlari, Vazirlar

mahkamasining qarorlari

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha “Harakatlar strategiyasi to'g'risida”gi PF-4947-son farmoni
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida” gi PQ-2909-son 2017 yil
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-4860-son qaror 2020 yil

II.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining asarlari:

7. “Bilimli avlod - buyuk kelajakning, tadbirkor xalq - farovon hayotning, do'stona hamkorlik esa taraqqiyotning kafolatidir”. Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 26 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimidagi ma'ruzasi. Xalq so'zi gazetasi, 2018-yil 8-dekabr.
8. Shavkat Mirziyoyev “Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz” O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi ma'ruzasi Toshkent - «O'zbekiston» - 2016

9. Mirziyoev Sh.M. “Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz” - Toshkent: «O‘zbekiston», 2017.

III Maxsus adabiyotlar:

10. A.Nurmonov, B.Yo‘ldoshev “Tilshunoslik va tabiiy fanlar”. “Sharq”

nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. –T.: 2001,

11. A.Hojiev. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti. –T.: 2002,

12. Jamolxonov H.A. “Hozirgi o‘zbek adabiy tili”. - T.: “Talqin” nashriyoti. 2005.

13. A.Shomaqsudov, I.Rasulov R.Qo‘ng‘urov, X.Rustamov “O‘zbek tili stilistikasi”. T., “O‘qituvchi” 1983 yil

14. U. Tursunov, J.Muxtorov. Sh. Rahmatullaev.. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. «O‘zbekiston», Toshkent. 1992-yil

15. R. Yunusov. Hozirgi o‘zbek adabiy tilidan ma’ruza matnlari (Leksikologiya, frazeologiya, leksikografiya) Toshkent, 2000-yil.

16. Q. Safaev, R. Yunusov Hozirgi o‘zbek adabiy tilidan ma’ruza matnlari (Morfologiya). Toshkent. 2000.

17. D. Muhamedova, D. Shodmonqulova, M. Maqsudova. Hozirgi o‘zbek adabiy tilidan ma’ruza matnlari (Kirish, fonetika, grafika va orfografiya, leksikologiya, frazeologiya, leksikografiya). T. 2001-yil.

18. R. Ikromova, D. Muhamedova, D. Shodmonqulova, M. Maqsudova, X. G‘ulomova. Hozirgi o‘zbek adabiy tilidan ma’ruza matnlari (Morfemika. So‘z yasalishi. Morfologiya.). Toshkent. 2001-yil.

19. R.Ikromova D. Muhamedova, D. Shodmonqulova, X. G‘ulomova. Hozirgi o‘zbek adabiy tilidan ma’ruza matnlari (Sintaksis). Toshkent. 2001-yil.

20. M.A.Hamroev O‘zbek tilidan ma’ruzalar majmasi. T., 2007-yil.

21. Z.T.Xolmanova “Tilshunoslikka kirish” Toshkent. 2007 yil

22. .Кодухов В.И. Введение в языкознание .-М.,1987.

23. Козлова М.С.Философия и язык.-М.,1972.

24. Колшанский Г.В. Логика и структура языка.-М.,1965.

25. D.S.Qaxarova “Inklyuziv ta’lim texnologiyasi” Toshkent. 2014

26. Ю.В.Шумиловская Подготовка будущего учителя к работе с учащимися в условиях инклюзивного образования

27. Юлдашев Ж.Ф., С.А.Усмонов. Педагогик технология асослари. –Т.: Ўқитувчи, 2004. 101 б., 7-б.

28. Чиркина Г. В. Методы обследования речи детей: Пособие по диагностике речевых нарушений. –М., 2003г.

29. Шомахмулова Р.Ш. Система коррекционна педагогической работы по развитию русской речи умственно отсталых учащихся 2-3 классов: Автореф.дисс. канд. Пед .наук. М: МГПУ, 1991. 17 стр.

30. Кодирова Ф.У. Бошланғич синф кар ва заиф эшитувчи укувчилар нутқини шакллантириш. Номзод дис. Автореф.Т., 2006. 22 б.

31. Цейтлин С.Н. Язык и ребёнок./ С.Н.Цейтлин. –М.: “Владос”, 2000.-240 с.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI HIRCHIO DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

AXBOROT RESURS MARKAZI

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
I BOB. INKLYUZIV VA MAXSUS TA'LIMNING FILOLOGIK ASOSLARINING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI.....	6
1. Inklyuziv va maxsus ta'limning maqsad va vazifalari.....	6
2. Umumiy tilshunoslikdan ma'lumot	16
3. Til va nutq.....	26
4. Fonetika	37
5. O'zbek adabiy tili me'yorlari	42
6. Grafika va orfografiya	47
7. Leksikologiya	53
8. Frazologiya va leksikografiya	72
9. Morfemika	80
10. Hujjat turlari va ish yuritish asoslari	86
11. Hujjatlar bilan ishlash.....	91
12. Notiqlik san'ati haqida umumiy ma'lumot	104
13. Nutqning kommunikativ sifatleri	111
Glossariy	120
Foydalaniilgan adabiyotlar ro'yhati	130

F.U.QODIROVA, X.SH.YUNUSOVA

INKLYUZIV VA MAXSUS TA'LIMNING FILOLOGIK ASOSLARI

Muharrir: X. Tahirov
Texnik muharrir: S. Meliquziyeva
Musahhih: M. Yunusova
Sahifalovchi: A. Muhammad

Nashr. lits № 2244. 25.08.2020.
Bosishga ruxsat etildi 19.08.2022.
Bichimi 60x84 1/16. Ofset qog'ozi. "Times New Roman"
garnituras. Hisob-nashr tabog'i. 8,5.
Adadi 100 dona. Buyurtma № 108.

«ZEBO PRINT» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Toshkent sh., Yashnobod tumani, 22-harbiy shaharcha.

QAYDLAR UCHUN

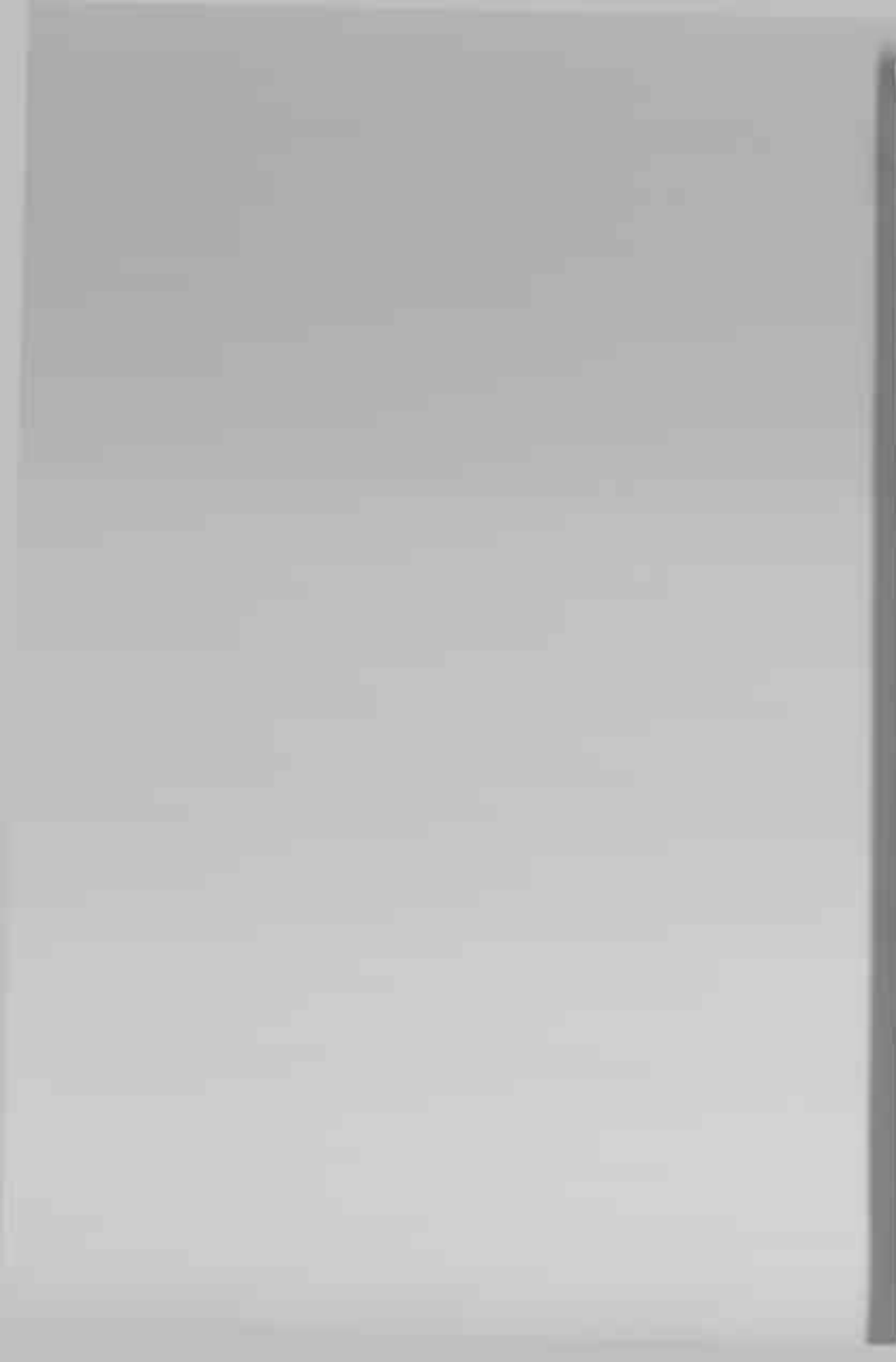
QAYDLAR UCHUN

1. QAYDLAR UCHUN
2. QAYDLAR UCHUN
3. QAYDLAR UCHUN

4. QAYDLAR UCHUN
5. QAYDLAR UCHUN
6. QAYDLAR UCHUN

7. QAYDLAR UCHUN
8. QAYDLAR UCHUN
9. QAYDLAR UCHUN

10. QAYDLAR UCHUN
11. QAYDLAR UCHUN
12. QAYDLAR UCHUN

ISBN 978-9943-8462-6-4

9 789943 846364